

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Видається: щоквартально

Заснований в серпні 2017 року

Журнал внесено до бази даних цитувань CrossRef (США)

**Індексується в міжнародній наукометричній базі даних
Index Copernicus International Journal Master List (Польща)**

3(21), 2022

**Київ
Пенітенціарна асоціація України
Науково-дослідний інститут публічного права
2022**

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ

АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ 2022/№ 3(21)

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВНИКИ: ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ПЕНІТЕНЦІАРНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ»

ТА ПРИВАТНА УСТАНОВА «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА».

СВІДОЦТВО ПРО ДЕРЖАВНУ РЕЄСТРАЦІЮ ДРУКОВАНОГО ЗАСОБУ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

СЕРІЯ КВ № 22858-12758 ПР ВІД 28 СЕРПНЯ 2017 РОКУ.

УХВАЛЕНО ДО ДРУКУ ВЧЕНОЮ РАДОЮ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА
16 ЛИСТОПАДА 2022 РОКУ.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ ВКЛЮЧЕНО ДО КАТЕГОРІЇ «Б» ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ З
ЮРИДИЧНИХ ДИСЦИПЛІН НА ПІДСТАВІ НАКАЗУ МОН УКРАЇНИ ВІД 28 ГРУДНЯ 2019 РОКУ № 1643.

Редакційна колегія

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України» (**головний редактор, голова редакційної колегії**)

Степанюк А. Х., доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем кримінального та кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України (**заступник голови редакційної колегії**)

Галуцько В. В., доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту публічного права

Андрєєв Д. В., доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту №3 Національної академії внутрішніх справ

Батиргарєєва В. С., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України

Безпалова О. І., доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри адміністративної діяльності поліції Харківського національного університету внутрішніх справ

Головко О. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, проректор з науково-педагогічної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Денисюк С. Ф., доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту публічного права

Дрозд О. Ю., доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ

Зозуля Є. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України

Ковальська В. В., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту публічного права

Колб О. Г., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Крикушенко О. Г., кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, член Правління Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Музика А. А., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України

Россіхін В. В., доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, проректор з інноваційно-корпоративної роботи та адміністрування Харківського національного університету радіоелектроніки

Яковець І. С., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, перший заступник директора Державної установи «Центр пробачення»

Ярмиш О. Н., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту законодавства Верховної Ради України, член Громадської організації «Пенітенціарна асоціація України»

Іноземні члени редколегії

Р. Гай, доктор філософії, професор, завідувач кафедри кримінального правосуддя Університету штату Нью-Йорк в Освего (США)

Г. Міканадзе, кандидат юридичних наук, Генеральний секретар парламенту Грузії, професор Грузинського Національного університету СЕУ (Грузія)

П. Хомчинські, доктор філософії, доцент, професор кафедри соціології організації та управління Інституту соціології Університету м. Лодзь (Польща)

М. Штука, доктор наук, директор управління соціальної профілактики і ресоціалізації, Ягеллонський університет (Польща)

М. Каламан, доктор гуманістичних наук, доцент Інституту педагогіки, Вища лінгвістична школа в м. Ченстохові (Польща)

М. Шикут, доктор філософії, Університет Миколая Коперника в Торуні, професійний куратор Районного суду м. Лемборк (Польща)

А. Айрапетян, кандидат юридичних наук, директор юридичного інституту Міністерства юстиції Республіки Вірменія (Республіка Вірменія)

Відповідальний секретар: кандидат юридичних наук, доцент **Сокальська О. В.**

ISSN 2523-4552

Key title: Visnik Penitenciarної asociacii Ukraїni (Print)

Abbreviated key title: Visn. Penit'i asoc. Ukr. (Print)

Parallel title: Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine

Адреса редакції:

вул. Г. Кірпи, 2 А, м. Київ, 03035,

тел. 067 174 92 01; e-mail: visnyk_pa@ukr.net

www.visnykpau.com

BULLETIN OF THE PENITENTIARY ASSOCIATION OF UKRAINE

Scientific Journal

Issued: quarterly

Established in August of 2017

The journal is entered into CrossRef (USA)

**Indexed in the Index Copernicus International
Journals Master List (Poland)**

3(21), 2022

**Kiev
Penitentiary association of Ukraine
Scientific Institute of Public Law
2022**

BULLETIN OF THE PENITENTIARY

SCIENTIFIC JOURNAL

ASSOCIATION OF UKRAINE 2022/№ 3(21)

FOUNDERS: PUBLIC ORGANIZATION «PENITENTIARY ASSOCIATION OF UKRAINE» AND PRIVATE INSTITUTION «SCIENTIFIC INSTITUTE OF PUBLIC LAW». QUARTERLY PUBLISHED.

THE CERTIFICATE OF STATE REGISTRATION OF PRINTED MASSMEDIA: SERIES KB №22858-12758 ПП DATED AUGUST 28, 2017

THE PUBLICATION IS APPROVED BY THE ACADEMIC COUNCIL OF THE SCIENTIFIC INSTITUTE OF PUBLIC LAW ON NOVEMBER 16, 2022

THE SCIENTIFIC JOURNAL IS INCLUDED INTO THE **CATEGORY "B"** LIST OF THE SCIENTIFIC PROFESSIONAL EDITIONS IN THE SPHERE OF THE LEGAL DISCIPLINES ON THE BASIS OF THE ORDER NO 1643 OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE OF DECEMBER 28, 2019

Editorial Board

Ye. Barash, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine» (**Head of the Editorial Board**)

A. Stepaniuk, Doctor of Law, Prof., Head of department of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine (**Vice Head of the Editorial Board**).

V. Galunko, Doctor of Law, Prof., Director of the Scientific Institute of Public Law

D. Andrieev, Doctor of Law, Prof., Head of the Educational and Research Institute №3 of the National Academy of Internal Affairs

V. Batyrgareieva, Doctor of Law, Senior Researcher, Director of Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Law Sciences of Ukraine

O. Bespalova, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Chair of the Police Administrative Activities of the Kharkiv National University of Internal Affairs

O. Holovko, Doctor of Law, Prof., Honored Lawyer of Ukraine, Vice-President for Research and Education of V. N. Karazin Kharkiv National University

S. Denysiuk, Doctor of Law, Prof., Leading Researcher of the Scientific Institute of Public Law

O. Drozd, Doctor of Law, Associated Professor, Chief of the Unit of Doctoral Programme and Postgraduate Military Course of National Academy of Internal Affairs

Ye. Zozulia, Doctor of Law, Prof., Professor of the General Legal Disciplines Department of the Donetsk Law Institute of MIA of Ukraine

V. Kovalska, Doctor of Law, Senior Researcher, Leading Researcher of the Scientific Institute of Public Law

O. Kolb, Doctor of Law, Prof., Honored Lawyer of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

O. Krykushenko, PhD, Honored Lawyer of Ukraine, Member of the Board of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

A. Muzyka, Doctor of Law, Prof., Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine

V. Rossikhin, Doctor of Law, Prof., Honored Worker of Education of Ukraine, Vice-Rector for Innovative Corporate Work and Administration of the Kharkiv National University of Radio Electronics

I. Yakovets, Doctor of Law, Senior Researcher, First Deputy Director of the State Institution «Centre of Probation»

O. Yarmysh, Doctor of Law, Prof., Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Chief Researcher of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Member of the PO «Penitentiary Association of Ukraine»

Foreign members of the editorial board

R. Guy, PhD, Prof., Chair Department of Criminal Justice, State University of New York at Oswego (USA)

G. Mikanadze PhD, Secretary General of the Parliament of Georgia, Associated Professor at Georgian National University SEU (Georgia)

P. Chomczynski, PhD, As. Prof., The Sociology of Organization and Management Department, University of Lodz (Poland)

M. Sztuka, Dr. Sc., Director of Department of social prevention and resocialization, Jagiellonian University (Poland)

M. Kalaman, PhD, As. Prof., of the Institute of Pedagogy of the High Linguistic School of Chénstohov (Poland)

M. Shykut, PhD, Nicolaus Copernicus University in Torun, professional curator in Leborg district court (Poland)

A. Hayrapetyan, PhD, Director Law Institute of the Ministry of Justice of the Republic of Armenia (Republic of Armenia)

Executive secretary: PhD, Associated Professor
O. Sokalska

ISSN 2523-4552

Key title: Visnik Penitenciarної asociaції Ukraïni (Print)

Abbreviated key title: Visn. Penit. i asoc. Ukr. (Print)

Parallel title: Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine

Address of Editorial Board:

2 A, H.Kirpy str. Kyiv, 03035,

tel. 067 174 92 01 E-mail:

visnyk_pa@ukr.net www.visnykpau.com

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.01

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)"1941/1942"

Ярмиш О. Н.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
провідний науковий співробітник
Державного науково-дослідного
інституту МВС України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-4811-4520

Греченко В. А.,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін факультету № 6,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
заслужений працівник освіти України
ORCID: 0000-0002-6046-0178

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ УРСР У ЛИСТОПАДІ 1941 - СЕРЕДИНІ СІЧНЯ 1942 РОКІВ

Досліджуються основні аспекти та напрями діяльності органів міліції в один з найважчих періодів радянсько-німецької війни - кінець 1941 р. – початок 1942 р. Виявлено, що основною проблемою, яка утруднювала діяльність міліції в цей час, був значний некомплект кадрів, особливо серед оперуповноважених та інспекторів. Головна увага в роботі міліції в цей час приділялася протидії бандитизму і дезертирству, виявленню ухильників від мобілізації, боротьбі з мародерами, грабіжниками, крадіями та іншими кримінальними злочинцями, виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності спекулянтів та розкрадачів державної власності.

Ключові слова: Україна, історія держави та права, Друга світова війна, міліція, кадри, злочинність.

Постановка проблеми. Якщо розглядати тисячолітню історію органів охорони правопорядку в цілому, то найбільший науковий та практичний інтерес серед усіх періодів їхньої діяльності становлять переломні етапи розвитку держави та

соціуму. Тому аналіз саме цих періодів дає змогу більш глибоко та всебічно виявити, переосмислити та узагальнити роль та місце вказаних органів в загальній генезі держави та її інституцій, виявити кореляцію між викликами конкретного часу та пе-

ретвореннями у діяльності органів охорони правопорядку. Під таким кутом зору дослідження діяльності міліції в Україні на початковому, найскладнішому етапі радянсько-німецької війни (кінець 1941 р. – початок 1942 р.) має безсумнівну актуальність та практичний інтерес, так як і сьогодні поліції України доводиться діяти в умовах широкомасштабної російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки в Україні була підготовлена низка дослідницьких робіт, де висвітлювалися різні аспекти діяльності міліції УРСР в період радянсько-німецької війни. Це дисертації Д. Б. Лобоженка «Міліція радянської України в період 1941–1945 років : історико-правове дослідження» (2016 р.) [1], С. А. Саблука «Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр.» (2017 р.) [2], О. В. Пристайко «НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)» (2021 р.) [3]. Деякі елементи даної проблематики висвітлювалися також у статті О. М. Бандурки та В. А. Греченка «Діяльність міліції Харківщини у 1941 році (воєнний період) (До 80-річчя початку німецько-радянської війни)» (2021 р.) [4]. Проте вони присвячені розгляду більш тривалого історичного періоду або діяльності міліції в одному окремому регіоні республіки, тому деякі важливі аспекти даної проблематики в них розглядаються частково. Отже, вказана тема не знайшла ще свого повного висвітлення. При її дослідженні автори спираються на джерела, віднайдені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному

архіві громадських об'єднань України, Галузе-вому державному архіві СБУ України.

Постановка завдання. Автори поставили своєю метою дослідження головних аспектів діяльності міліції УРСР в найскладніший період радянсько-німецької війни (листопад 1941 р. - середина січня 1942 р.) Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- проаналізувати стан кадрового забезпечення міліції у вказаний період;

- висвітлити основні напрями діяльності міліції республіки щодо протидії злочинності.

Виклад основного матеріалу. Проблема комплектування кадрів органів внутрішніх справ упродовж усієї її історії була гостроактуальною та такою, що потребувала суттєвого покращення. Вже в перші місяці радянсько-німецької війни ситуація з кадровим забезпеченням органів охорони правопорядку істотно погіршилася. Це було пов'язано з тим, що значна кількість працівників (до 30%) була мобілізована на фронт зразу після початку війни, і цей процес продовжувався й пришвидшувався надалі. Після початку війни НКВС УРСР направив до Червоної Армії 5000 осіб технічного персоналу оперативних відділів та особового складу неоперативних відділів та управлінь, що звільнилися у зв'язку зі скороченням штату, а жінки були евакуйовані у тиліві області [1, с. 108]. У зв'язку з тимчасовою окупацією території України та на підставі наказу НКВС УРСР від 22 вересня 1941 р. деякі обласні управління внутрішніх справ були розформовані. Інші обласні управління були прикомандировані у розпорядження начальників УНКВС

інших областей, відділу кадрів НКВС СРСР. Ліквідація неоперативних управлінь та відділів дозволила використовувати 1500–1600 осіб оперативного складу цих підрозділів за наказом НКВС для укомплектування особливих відділів та оперативних груп Південно-Західного фронту. Внаслідок реорганізації управлінь, відділів (відділень) міліції, запровадженій мобілізації штат міліції УРСР зменшився. З об'єднанням НКВС та НКДБ змінився і його склад, а разом з ним і склад Головного управління РСМ, який налічував 65–70 осіб замість 115 у довоєнні часи [5, арк. 10]. Підрозділи міліції комплектувалися, переважно, за рахунок осіб похилого віку, непризовної молоді та жінок, що прийшли з підприємств та цивільних установ. У результаті станом на 16 жовтня 1941 р. тільки в Харківській області штат міліції нараховував 1867 осіб, з них 167 – технічного та 1168 – рядового складу. Перед ними стояли складні завдання з оволодіння міліцейською професією та навичок міліцейської служби. Жінки, як і чоловіки, несли постову службу, регулювали вуличний рух, виконували функції дільничних, старших інспекторів [1, с. 109].

Станом на листопад 1941 р. реорганізований апарат НКВС УРСР мав у своєму складі: 1-е управління, яке займалося розвідувальною діяльністю. До штату підрозділу входило 54 особи. Залежно від ситуації, яка складалася в умовах воєнного стану, управління збільшувалося до 110–120 осіб та підлягало використанню на роботі з проведення розвідки на території супротивника. Зокрема, близько 80 співробітників використовувались на роботі в оперативно – розвідувальних групах, які перебува-

ли безпосередньо на лінії фронту з дислокацією по місцю розташування штабів армій, а близько 40 осіб перебували у місці дислокації апарату НКВС УРСР і мали здійснювати координацію роботи зазначених груп. 2-ге управління – виконувало функції із контррозвідувальної діяльності. До його штату входило близько 120 співробітників. Зберігалось повністю і використовувалось безпосередньо на лінії фронту, створюючи контррозвідувальні групи при штабах армій. Для координації їхньої діяльності в апараті НКВС УРСР залишалось 35-40 співробітників. 4-й відділ займався організацією та діяльністю партизанських загонів. Його штат становив 48 осіб і в подальшому збільшувався до 80 співробітників. Місце дислокації – при штабі Південно-Західного Фронту. 4-й спецвідділ (урядового зв'язку) – штат у кількості 17 співробітників повністю зберігався. 3-є управління (секретно-політичне), на яке покладалось оперативне обслуговування об'єктів, що збереглися, але були евакуйовані на території інших республік СРСР. Також до складу НКВС УРСР входили: Головне управління міліції, управління таборів і колоній, адміністративно-господарське управління, 1-й спецвідділ (обліково-статистичний), 2-й спецвідділ (радіорозвідка та радіоконтррозвідка), 5-й спецвідділ (шифрувальної та дешифрувальної роботи), відділ кадрів, фінансовий відділ. Указані підрозділи в цілому використовувались за призначенням, але їхні штати були значно скорочені. Підлягали ліквідації Управління пожежної охорони, тюремне управління, 3-й спецвідділ (зовнішнього спостереження).

Просування ворожих військ вглиб території України вимагало

відповідної передислокації і органів НКВС. Так, у вересні 1941 р. частина апарату НКВС УРСР була евакуйована до м. Харкова, згодом – до м. Старобільська та с. Мілового Во-

рошиловградської області. Особовий склад наркомату використовувався у проведенні оперативних заходів на території Харківської області [6, с. 21].

Таблиця 1. Кадри Управління міліції (УМ) НКВС УРСР [7, с. 43-44].

Назва підрозділу	За штатом	У наявності	Некомплект
Керівництво	3	1	2
Начальники відділів	10	6	4
Заступники нач.відділів	9	7	2
Помічники нач.відділів	2	0	2
Нач. секретаріату	1	0	1
Начальники відділень	29	15	14
Заступники нач.відділень	1	1	0
Ст. оперуповнов.	26	7	19
Оперуповноваж.	33	2	31
Помічники оперуповноваж.	3	1	2
Ст.інструктори політ-відділу	5	2	3
Ст.експерти	2	0	2
Експерти	3	0	3
Фотографи	1	0	1
Ст.інспектори	27	5	22
Інспектори	20	3	17
Помічники інспекторів	3	0	3
Ст. інженерів	4	3	1
Інженерів	1	1	0
Адмін. техн. і рядов. склад	48	2	46
Всього	231	56	175

Отже, дефіцит кадрів був у всіх ланках управління, але найбільшим – серед оперуповноважених та інспекторів. Щодо окремих областей, які ще не знаходилися в окупації. По Воро-

шиловградській обл. – всього співробітників було за штатами 2074, у наявності - 1823, некомплект склав 251. По Харківській обл. - всього 3186, у наявності - 519, некомплект –

2667. По Сталінській обл. - всього - 3895, у наявності - 798, некомплект - 3097 [7, с. 45-47].

Такі категорії працівників, як дільничні уповноважені, працівники обліково-військових столів, паспортисти та міліціонери, у своїй більшості були звільнені з органів безпосередньо начальниками УМВС на місці і передані у військкомати за місцем їхньої дислокації після евакуації, місцезнаходження вказаних категорій на той момент було невідоме.

Що стосується окремої частини оперативного складу, звільненого тому, що оплата їхнього утримання була припинена у зв'язку з втратою територій, то вони спрямовувалися у війська НКВС з охорони територій Південного та Південно-Західного фронтів, а також у Особливі відділи частин діючої армії. За вказаний період було спрямовано: в охорону ти-

лу Південного фронту - 225 осіб, Південно-Західного - 178, в Особливі відділи - 300. Значна кількість працівників опинилася в оточенні та ворожому тилу і до початку 1942 р. не повернулася: по УМ НКВС УРСР - 27 осіб, по областям УРСР - 5074. У оточенні у вересні 1941 р. опинилося 1835 співробітників НКВС, в тому числі нарком внутрішніх справ УРСР В. Т. Сергієнко¹, його заступники Т. А. Строкач², Р. В. Крутов³ та І. І. Горбенко.⁴ Станом на 15 листопада 1941 р. з оточення вдалося вийти та прибути у розпорядження НКВС УРСР лише 388 співробітникам, з них оперскладу - 189 осіб, техскладу, працівників неоперативних відділів, міліції - 199 осіб [8, арк. 59-60].

Крім того, частина працівників була звільнена внаслідок хвороби або ж, отримавши короткотермінові

¹ Сергієнко Василь Тимофійович (1903-1982). У органах держбезпеки з 1927 р. Мав лише початкову освіту. Причетний до репресій кінця 1930-х - початку 1940-х рр., в тому числі проти українського національно-визвольного руху. У 1941- 1943 р. р. - нарком внутрішніх справ УРСР. Обставини його виходу з оточення є не до кінця з'ясованими і сумнівними. Далі працював наркомом внутрішніх справ Кримської АРСР, був одним з організаторів депортації кримських татар. З 1945 р. - генерал-лейтенант. У 1954 р. звільнений з МВС як особа, що дискредитує начальницький склад. У 1955 р. був позбавлений звання генерала та державних нагород. До 1963 р. проживав у Харкові, працював у автотранспортній галузі, у тому ж році вийшов на пенсію і переїхав до Києва, де мешкав до кінця життя.

² Строкач Тимофій Амвросійович (1903-1963). У органах держбезпеки з 1924 р. У 1941 — 1946 рр. — заступник народного комісара внутрішніх справ Української РСР. Одночасно у 1942 — 1944 рр. — начальник Українського штабу (радянського) партизанського руху. 1946-1956 рр. (з невеликою перервою) міністр внутрішніх справ УРСР. 1956 — 1957 рр. — заступник міністра внутрішніх справ СРСР, генерал-лейтенант (1944 р.). 1957 року звільнений у відставку «через хворобу». Був одним з головних організаторів масових репресій проти населення України, особливо, після 1945 р.

³ Крутов Роман Васильович (1903-1987). У органах держбезпеки з 1936 р. Причетний до репресій кінця 1930-х - початку 1940-х рр. проти українського національно-визвольного руху в Західній Україні. У 1941 р. - заступник наркома внутрішніх справ УРСР по кадрам. Обставини його виходу з полону є не до кінця з'ясованими і підозрілими. Перебував у таборі військово-полонених в Охтирці, звідки ніби-то був відпущений німцями та перейшов лінію фронту. Але з посади замнаркома був звільнений у 1942 р. У 1949 р. понижений у званні з полковника держбезпеки до підполковника. У 1954 р. звільнений з МДБ за станом здоров'я, але після цього прожив ще 33 роки.

⁴ Горбенко Іван Іванович (1903-1983). В органах міліції з 1939 р., до цього працював у компартійних органах. У 1939-1941 рр. - начальник УРСМ НКВС, у 1941-1943 рр. - заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Далі - начальник обласних управлінь МВС. Генерал-майор з 1945 р. У 1960 р. звільнений з МВС за станом здоров'я.

відпустки, до місця роботи не повернулися: по УМ НКВС УРСР таких було 4, по областям УРСР – 7. Таким чином, загальний некомплект по УМ НКВС УРСР та по Ворошиловградській, Сталінській та Харківській областях складав 6190 осіб [7, арк. 48]. Резерву, який був здатен замінити некомплект органів міліції, на той час не було. Єдиним джерелом поповнення могла слугувати охорона військового тилу Південного та Південного-Західного фронтів, де були зосереджені звільнені працівники міліції Молдавської РСР, управлінь НКВС УРСР Львівської, Чернівецької та Кіровоградської областей та незначна кількість працівників з інших областей. З указаних працівників була сформована дивізія, до якої входили не лише рядові міліціонери, але й співробітники начальницького та оперативного складу. Для точного визначення кількості працівників міліції УРСР та їхнього категорійного обліку до місця їхньої дислокації був відряджений працівник відділу кадрів.

Враховуючи значну кількість працівників міліції УРСР, які виїхали у відрядження, супроводжуючи евакуйовані в тил матеріали, а також тих, хто самовільно виїхав в інші республіки Союзу і не повернувся до того часу, у доповідній в.о начальника УМ НКВС М. О. Дятлова⁵ від 19 січня 1942 р. (написаній в с. Мілове Ворошиловградської обл.), на ім'я наркома В.Т. Сергієнка, пропонувалося найцінніших з них відізва-

ти для поповнення некомплекту, а працівників міліції, що входять до складу дивізії з охорони тилу Південного фронту, що нараховував не менше 5000 співробітників міліції Української та Молдавської РСР, використати для поповнення некомплекту міліції територій Української РСР, що звільнялися.

Значний некомплект дільничних уповноважених істотно впливав на роботу міліції, як у містах, так і особливо у сільській місцевості, тому пропонувалося організувати короткотермінові курси дільничних уповноважених, пропустивши через них найперспективніших та таких, що заслуговують на висунення міліціонерів, які перебували в дивізії з охорони тилу.

З початком війни до функцій органів міліції додалися: боротьба з порушниками правил військового обліку, з дезертирами та особами, що ухилялися від служби в армії, з мародерами, панікерами та розповсюджувачами різного роду провокаційних чуток, виявлення ворожих агентів, провокаторів та інших злочинних елементів, боротьба з розкраданнями військових вантажів [3, с. 136].

Основна увага частин та органів міліції була спрямована на протидію бандитизму і дезертирству, на виявлення тих, хто ухиляється від мобілізації, на боротьбу з мародерами, грабіжниками злодіями та іншими кримінальними злочинцями, а також на виявлення та притягнення

⁵ Дятлов Михайло Олексійович (1901- 1978). У міліції з 1918 р. У 1929 — 1932 рр. — начальник карного розшуку Київської міської міліції. У червні 1941 — серпні 1942 року – в.о. начальника УМ НКВС. У 1943 - 1954 рр.— заступник народного комісара, а потім - міністра внутрішніх справ Української РСР. 1954 року звільнений «у зв'язку із хворобою» на пенсію. Комісар міліції 2-го рангу (1946 р.)

до кримінальної відповідальності спекулянтів та розкрадачів соціалістичної власності.

Після поразки радянських військ під Києвом у вересні 1941 р. дезертирство набуло великих масштабів. Восени 1941 р. у Харківському військовому окрузі на станцію зосередження прибуло лише 43% осіб, які підлягали призову. Втікали у тил і керівники областей та районів. Наприклад, самовільно виїхали в тил керівники підпільних обкомів Сумської, Полтавської, Волинської областей. У Сумській області тилові райони ворога самовільно залишили 14 секретарів підпільних райкомів [2, с. 226-227].

6 грудня 1941 р. була видана директива наркома внутрішніх справ СРСР «Про заходи по боротьбі з дезертирством». У ній наказувалося наркомам внутрішніх справ, начальникам обласних управлінь НКВС особисто очолити боротьбу з дезертирством. З цією метою у великих населених пунктах, там, де вимагається, організувати заслони, дозори та патрулювання, використовуючи для цього органи міліції та винищувальні батальйони. У областях, де оголошено військовий стан, у місцях можливої концентрації підозрілих елементів (вокзали, порти, пристані, залізничні станції) провести вербування агентури, організувавши регулярну перевірку документів у підозрілих осіб. Про результати проведеної ро-

боти вимагалось доповідати що десяти днів [9, с. 136].

У результаті проведених оперативних заходів за два з половиною місяці було затримано: шпигунів – 26, дезертирів – 6968, ухильників від мобілізації – 31844, грабіжників – 18, мародерів – 518, крадіїв – 795, порушників паспортного режиму – 3860 [7, арк. 49]. Як бачимо, найбільше було затримано ухильників від мобілізації, що свідчить про небажання багатьох у цей період воювати за радянську владу, яка принесла вже чимало бід на територію України. Багато було також порушників паспортного режиму, що зрозуміло в період значного переміщення населення під час відступу Червоної армії, евакуації та певного хаосу в транспортному сполученні.

Необхідно відзначити, що припинення просування німецьких військ та перехід Червоної армії у наступ значною мірою скоротили кількість дезертирів: у листопаді було затримано 3211 дезертирів, 11801 ухильників від мобілізації, у грудні відповідно 3148 і 16906, за 15 днів січня – 609 і 3137 [7, арк. 50]. Ця робота продовжувалася досить активно, шляхом посилення місцевих апаратів за рахунок працівників обласних та центрального апаратів міліції. Інтенсивність заходів з цього напрямку роботи підтверджується також кількістю перевірених об'єктів:

Таблиця 2. Кількість об'єктів, перевірених міліцією [7, арк. 50].

Назва об'єкту	Листопад	Грудень	15 днів січня
Держ.установ, підприємств, бараків, гуртожитків	520	940	434

Домоволодінь	57004	103162	46688
Притонів, не- лег.ночліжок	966	2591	1326

Характерною особливістю випадків бандитизму, які мали місце в цей час, було те, що банди формувалися, в основному, з дезертирів, які мали кримінальне минуле і проникли до лав Червоної армії. Ці злочинці, дезертируючи з Червоної армії, захоплювали з собою зброю, яку використовували для скоєння злочинів. Так, 4 грудня 1941 р. на території Мостовського району Ворошиловградської обл. дезертири з Червоної армії: Пурик, - в минулому кримінальник, Панкратов, Ладиженко і Кученко під виглядом працівників міліції проникли у квартири Кириленка, Приходька, Бондаря і, пограбувавши їх, втекли. 8 грудня 1941 р. при затриманні вказаних злочинців у квартирі притонотримувача Пурика, вони вчинили збройний опір, відкривши вогонь з гвинтівок та кидаючи гранати, але всі бандити були затримані, у них були вилучені гвинтівки, револьвери та гранати. Слідство встановило, що учасники цієї банди скоїли ще низку аналогічних злочинів.

26 грудня 1941 р. на території Ровеньківського району Ворошиловградської обл. був затриманий дезертир Червоної армії Новіков, у якого було вилучено обріз гвинтівки з набоями. Слідством було встановлено, що Новіков був організатором бандугруповання, що складалося з 7 озброєних дезертирів, що вчинили пограбування з убивством громадянина Снітлера [7, арк. 51].

З метою недопущення проникнення зброї у руки кримінальних елементів і вилучення його у насе-

лення, органами міліції була вжити низка заходів, в результаті яких було вилучено: гвинтівок - 724, револьверів - 166, кулеметів - 4, гранат - 1141, набоїв - 54048 [7, арк. 51].

У зв'язку з наближенням фронту діяльність торгових організацій, як у містах, так і в селах, була дезорганізована, а в окремих випадках і зовсім згорнута. Недостатнє підвезення продуктів на ринок було використано спекулятивними елементами, які товари та продукти першої необхідності продавали за надзвичайно високими цінами. Так, наприклад, пачка махорки, вартістю 35 коп., продавалася спекулянтами за 50-60 рублів, літр олії, державна ціна якого була 12 рублів 50 коп., - за 180 рублів. За вказаний час було відкрито 956 кримінальних проваджень у справах по спекуляції, за якими притягнуто до кримінальної відповідальності 1003 особи [7, арк. 51]. Серед найхарактерніших справ зі спекуляції можна назвати такі. У місті Ворошиловграді була заарештована група спекулянтів, в яку входили: А. Довганюк - без певних занять, О. Шпаков - кримінальник, які роз'їжджали по районах області і займалися скупкою олії, тютюну і продавали їх за спекулятивними цінами. При обшуку у них була вилучена значна кількість олії. У Ворошилограді також заарештували М. Некраш - без певних занять, Є. Некраша, якого раніше судили за спекуляцію, Д. Антиховича, які систематично роз'їжджали селами і спекулювали олією. 21.01.1941 у Во-

рошилограді був затриманий В. М. Кузьменко, який продавав махорку по 60 рублів за пачку. У нього було вилучено 34 пачки махорки. У результаті цих заходів за вказаний час було передано до судово-слідчих органів 2630 справ, за якими засуджено: до вищої міри покарання – 308 осіб, до позбавлення волі від 3 до 10 років – 1199 осіб [7, арк. 52]. Як бачимо, заходи покарання було досить суворими і це зрозуміло з огляду на воєнний стан.

Разом з тим, як відзначалося у вище вказаній доповідній записці, результати боротьби з кримінально-

бандитськими та спекулятивними елементами були б ефективнішими, якби не була згорнута робота з агентурно-інформаційною мережею у низці районів областей, чому значно сприяла евакуація агентурно-оперативних обліків, а також відсутність нових вербувань замість інформаторів, які пішли в Червону армію. У зв'язку з цим органам міліції була надана практична допомога та встановлений контроль над агентурною роботою, в результаті чого агентурно-інформаційна мережа на початок 1942 р. складалася:

Таблиця 3. Склад агентурно-інформаційної мережі на початок 1942 р. [7, арк. 53].

Вид співробітництва	У відділах кримінального розшуку	У відділах БРСВ
Агентів	11	0
Інформаторів	625	256
Довіrenих осіб	1295	0

Для піднесення рівня роботи органів міліції на місця були відряджені оперативні групи з тих працівників, які знаходилися в резерві, а також працівників центрального апарату, які всебічно обстежили роботу і надали практичну допомогу управлінням міліції Ворошиловградської, Харківської областей, Міловському, Біловодському, Великотеплянському, Марківському, Старобільському, Сватівському, Нижньодуванському районам. Обстеженням Біловодського, Великотеплянського, Марківського районів були встановлені факти бездіяльності з боку начальників органів, унаслідок чого начальник Біловодського РВМ Соболев був звільнений з посади, а на

начальників Великотеплянського і Марківського РВМ були накладені дисциплінарні стягнення. Разом з проведенням обстежень 22.12 1941 викликалися для інструктування начальники ВБРСВ Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей. У січні 1942 р. опергрупа, що складалася з 12 оперативних працівників центрального апарату, продовжувала працювати в селах Міловського району з метою виявлення дезертирів та організації боротьби з кримінальною злочинністю. У низку районів Ворошиловградської та Сталінської областей також були відряджені та проводили там роботу з надання практичної допомоги місцевим органам міліції опергрупи пра-

цівників міліції загальною чисельністю 36 осіб, що прибули з ворожого оточення. Для покращення роботи міліції М.О. Дятлов пропонував доукомплектувати її органи в Харківській, Сталінській та Луганській областях, а також сформувати апарат і органи міліції Сумської області. Слід відзначити, що його доповідна записка мала досить аналітичний та предметний характер і дає змогу відтворити ситуацію в міліції республіки в кінці 1941- на початку 1942 р.

Висновки. Основною проблемою, яка утруднювала діяльність міліції у вказаний період був некомплект кадрів, пов'язаний з складною воєнною ситуацією на фронті, загибеллю, евакуацією, перебуванням в оточенні, мобілізацією до складу діючої армії багатьох міліціонерів, в тому числі і керівного складу. Найбільшим був дефіцит кадрів серед оперуповноважених та інспекторів. У

підпорядкуванні НКВС УРСР залишався фактично апарат та співробітники міліції лише трьох областей: Харківської, Сталінської та Луганської. Значний некомплект органів міліції суттєво впливав на якість діяльності міліції, особливо у сільській місцевості. Основні напрями работ міліції в цей час були такими: протидія бандитизму і дезертирству, виявлення ухильників від мобілізації, що було масовим явищем, боротьба з мародерами, грабіжниками, крадіями та іншими кримінальними злочинцями, виявлення та притягнення до кримінальної відповідальності спекулянтів та розкрадачів державної власності. Особливістю цієї діяльності було те, що все це відбувалося в умовах війни, змін лінії фронту, пересуванням величезної кількості населення, що істотно ускладнювало управління роботою міліції.

Список використаних джерел

1. Лобоженко Д.Б. Міліція радянської України в період 1941-1945 років: історико-правове дослідження: дис.канд.юр.наук. Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. 201 с.
2. Саблук С.А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922-1960 рр.: дис... докт. юр. наук. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2017.С.226-227.
3. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження): дис.канд.юр.наук. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021 272 с.
4. Бандурка О.М., Греченко В.А. Діяльність міліції Харківщини у 1941 році (воєнний період) (До 80-річчя початку німецько-радянської війни). *Право. ua*. 2021. № 2. С. 5-11.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 104.Арк.10.
6. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / авт. кол.: М.Г.Вербенський, О.Н.Ярмиш, В.О.Криволапчук та ін./за заг. ред. А.Б.Авакова ; Міністерство внутрішніх справ України ; Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України. У 8 томах. Т. 5. НКВС – МВС радянської України в Другій Світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. – 5 березня 1953 р.). Харків: Мачулін, 2016. 980 с.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 531. Арк. 43-54.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 22. Спр. 62. Арк. 59-60.

9. Про заходи по боротьбі з дезертирством: директива наркома внутрішніх справ СРСР. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Т. 5. С. 112-113.

O. Yarmysh, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine. Leading researcher of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-4811-4520

V. Grechenko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Education Worker of Ukraine, Department of social and humanitarian disciplines of the Faculty No. 6 of the Kharkiv National University of Internal Affairs.

ORCID: 0000-0002-6046-0178

Activities of the police of the USSR in November 1941 – middle of January 1942

The main aspects and areas of activity of militia bodies in one of the most difficult periods of the Soviet-German war - the end of 1941 - the beginning of 1942 are studied. It was found that the main problem that hindered the activity of the militia in the specified period was the lack of personnel, connected with the difficult military situation at the front, the death, evacuation, stay in the environment, transition to the active army of many militiamen, in including management staff. There was a shortage of personnel among operational officials and inspectors. The biggest was the shortage of personnel among operational officials and inspectors. At that time, there was no reserve that was able to replace the incomplete militia force. The only source of replenishment could be the protection of the military rear of the Southern and South-Western fronts, where the dismissed workers of the Moldavian SSR, Lviv, Chernivtsi, and Kirovohrad regions and a small number of workers from other regions were concentrated. In fact, the apparatus and militia officers of only three oblasts remained under the command of the NKVD of the Ukrainian SSR: Kharkiv, Stalin, and Luhansk. Significant understaffing of militia bodies had a significant impact on the quality of militia activity, both in cities and especially in rural areas. The main areas of militia work at that time were as follows: combating banditry and desertion, identifying evasions from mobilization, which was a mass phenomenon, fighting against looters, robbers, thieves and other criminals, identifying and prosecuting speculators and thieves of state property. A characteristic feature of the cases of banditry that took place at that time was that the gangs were formed, mainly, from deserters who had a criminal past and infiltrated the ranks of the Red Army. The peculiarity of this activity was that all this took place in the conditions of war, changes in the front line, movement of a huge number of the population, which significantly complicated the management of the activities of the militia.

Keywords: *Ukraine, History of the State and Law, the Second World War, police, cadres, crime.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.02
УДК 340.15

Сокальська О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент
e-mail: co2001@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8737-0829

ІДЕЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРІДЕРІКА СКАРБКА ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ В'ЯЗНИЦЬ У КОРОЛІВСТВІ ПОЛЬСЬКОМУ*

Проаналізовано пенітенціарні ідеї, погляди на мету покарання у виді позбавлення волі та діяльність по реформуванню карних закладів польського вченого та політичного діяча Фрідеріка Флоріана Скарбка, визначено концептуальні, управлінські та організаційні аспекти реалізації тюремних перетворень у Королівстві Польському Конгресовому, окреслено участь філантропа у формуванні міжнародного пенітенціарного дискурсу реформ.

Ключові слова: Ф. Скарбек; Королівство Польське; тюремна реформа; виправне покарання; в'язниця Павяк, система одиночного утримання.

Постановка проблеми. Домінування англо-американського наративу пенітенціарних перетворень на рубежі XVIII–XIX ст. призвело до ситуації, коли тюремні реформатори континентальної Європи опинилися на певному маргінесі досліджень цієї проблематики. І якщо маловідомими для широкого кола залишаються пруські, швейцарські й бельгійські діячі тюремної реформи початку XIX ст., перебуваючи в тіні Дж. Говарда, Дж. Бентама, колективних міфологізованих «квакерів» Пенсильванії, то що говорити про Центральну та Східну Європу. Більшість сучасних країн на цьому терені загалом були позбавлені державності й у питанні реформування тюрем залежали від метрополії. Однак, досвід

польських земель засвідчив, що, навіть в умовах часткової втрати суверенітету, загальносвітовий тренд реформування тюрем міг бути реалізований на практиці і не обов'язково як частина загальноімперських реформ.

Постановка завдання. Проаналізувати пенітенціарні ідеї польського вченого та політичного діяча Фрідеріка Флоріана Скарбка (пол. Fryderyk Florian Skarbek) (1792–1866), його програму реформ системи місць позбавлення волі, управлінські та організаційні аспекти реалізації тюремних перетворень, зокрема, на прикладі фундації мережі одиночних арештних тюрем, у період, коли в Європі відбувалася рецепція американських пенітенціарних сис-

* Стаття підготовлена в рамках наукової стипендії за програмою «Perspektywa badawcza Ukraina» Німецького історичного інституту у Варшаві.

тем, визначити національні та універсальні риси в процесі реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У польській історико-правовій науці домінуючим є підхід, що саме Ф. Скарбкем започатковано тюремні перетворення в Королівстві Польському. З одного боку, це вірно, бо саме у період його діяльності розпочато побудову якісно нових в'язниць, визначено їх організаційні та режимні засади. І власне тому, ця проблематика досить добре висвітлена в польській історіографії, зокрема в роботах Я. Хейтлера [1], М. Сенковської [2; 3], Ю. Біди [4; 5], Є. Чолгошевського [6] та ін. Однак, ці дослідження зосереджені переважно на національному контексті реформ і не розглядають їх як частину процесу пенітенціарних перетворень, що відбувалися у більшості країн на схожих засадах, наслідуючи уже відомі карцеральні моделі й системи. З іншого боку, реформам Ф. Скарбка передували значний теоретичний бекграунд польської пенітенціарної думки, сформованої під впливом загальних тенденцій утвердження виправного покарання. І погляди, ідеї та практична реалізація реформи Ф. Скарбкем є частиною як загальносвітового руху щодо фундації пенітенціарних закладів, так і процесу формування національної доктрини тюремних перетворень.

Виклад основного матеріалу. Станом на середину 20-х років XIX ст. у Королівстві Польському Конгресовому сформувалося економічне підґрунтя для проведення тюремної реформи та політична воля. До того у Князівстві Варшавському та Королівстві Конгресовому уже було зроблено кілька проектів тюремних

перетворень (1807, 1811, 1818, 1819 рр.), які так і залишилися на папері. Ще раніше побачили світ праці теоретичного характеру, де основною метою покарання визначено виправлення злочинця в умовах позбавлення волі (авторства Ю. Вибіцького, Ю. Шимановського, Т. Чацького, Й. Вейсенгофа, Ю. Павліковського). Також було детально проаналізовано зарубіжний досвід (у роботах Ю. Нємцевича, К. Потоцького, Ю. Галлера, А. Кожуховського).

У квітні 1822 р. професор політекономії Варшавського університету Ф. Скарбек виступив на засіданні Товариства друзів науки з доповіддю *Про моральне виправлення засуджених у в'язницях* [7]. Вона містила історичний екскурс, статистичні дані іноземних тюрем, посилення на Дж. Говарда, Т. Бакстона, матеріали Французького тюремного товариства і власні ідеї автора. Ф. Скарбек наголошував на правах особистості, моральному вдосконаленні громадян як запоруці розвитку нації та держави. Кожен засуджений – потенційний ворог суспільства, зазначав він. Покарання мало б застерігати інших від вчинення злочинів і, таким чином, мінімізувати кількість таких «ворогів» [7, 3–5]. Суд виніс вирок і наклав покарання – цим він виконав свою місію. І якщо присуджена кара жодним чином не вплинула на злочинця, не змінила його помислів, не зупинила від повторного вчинення злочинів, то це не вина суду чи покарання, а органів, які його виконують, яким довірили утримання засудженого й управління в'язницею [7, 5–6].

Автор намагався звернути увагу на тюрму як дуже важливу інституцію в державно-правовому механізмі й довести, що «стара в'язниця»,

яка не виконує превентивної функції та не зменшує злочинність – немає сенсу. Саме на тюремну адміністрацію він покладав відповідальність за досягнення мети покарання.

Чим важливіша місія тюрми у концепції Ф. Скарбка, тим суворіші вимоги він пред'являв до персоналу в'язниць: їх кваліфікації, функцій, моральних якостей. Основними завданнями тюремної адміністрації має бути: найперше, дотримання правил гуманності й справедливості стосовно в'язнів, по-друге, опіка їх моральним виправленням. Тюремні службовці не лише мають отримувати високу платню, але й, з огляду на їх місію, заслуговують на повагу від суспільства [7, 8, 29].

Польський реформатор на початку XIX ст. підіймав проблеми, які й сьогодні залишаються актуальним, оскільки вони супроводжують модерну в'язницю весь час її існування. Злочинець – ворог суспільства, поміщений до в'язниці, що б не шкодити суспільству. Але він коли-небудь вийде з в'язниці – і що далі? Чи не буде він озлоблений? Чи не захоче він помститися за ті поневіряння, яких зазнав у в'язниці? Що має утримати його від вчинення повторних злочинів? Раніше це досягалось завдяки жорстокості покарань і, як результат, небажання зазнати їх знову. Колишню суворість покарань автор пропонував замінити моральним виправленням. Оскільки відмова від суворих покарань без ефективної їм заміни, лише б збільшила рівень злочинності [7, 13].

Відповідно до ідей автора покарання має дві основні мети: запобігання вчиненню злочинів (загальна та спеціальна превенція) та виправлення злочинців – «робити» з

них добродесних членів суспільства. Такий підхід утвердився у кримінально-правовій думці ще у кінці XVIII ст. як в європейських країнах, зокрема і в Польщі, так і в США в процесі реформування кримінальних законів. Хоча і кара як мета, а власне, суть покарання, не була відкинута.

Найбільше для цього підходило покарання у виді тюремного ув'язнення. Для злочинця воно страшне передусім втратою особистої свободи, а також суспільним осудом. Але після перебування там злочинець, на думку реформаторів, повернеться «оновленим» у суспільство. А мірилом ефективності виконання покарання буде кількість повторно вчинених злочинів особами, що відбули покарання [7, 5, 13].

Принципи належної організації відбування покарання Ф. Скарбка відповідали світовим пенітенціарним тенденціям: 1) розділення засуджених на категорії й окреме їх утримання; 2) трудова зайнятість і навчання ремесел; 3) моральне виправлення [7, 22]. Також ці ідеї мали своє підґрунтя у польській пенітенціарній думці, зокрема роботах Ю. Немцевича, проєктах тюремних перетворень Князівства Варшавського та Королівства Польського.

У Ф. Скарбка – праця не кара, а елемент виправлення. Подібне твердження ще раніше було висловлено у теоретичних роботах прусського тюремного реформатора Г. Б. Вагніца, у проєкті Паноптикона Дж. Бен-тама, такої ж позиції дотримувалися й автори плану реформування тюрм Королівства Польського 1819 р. Отже, праця – безумовна складова життя будь-якої людини, а у в'язниці вона ще й елемент виправного впливу і ресоціалізації,

можливість навчитися ремесел, а також засіб утримувати в'язницю за рахунок зароблених коштів (щодо останнього, то жодна виправна тюрма чи пенітенціарій не виправдав цих сподівань реформаторів: якщо в'язнична праця і приносила на якомусь етапі прибуток і це дозволяло утримувати в'язнів та плати персоналу, то він точно не був таким, щоб покрити витрати на будівництво в'язниці – О. С.).

Цілком звичною, писав Ф. Скарбек, є практика отримання прибутку від праці засуджених, які утримуються за рахунок податків. Як правило це публічні роботи. Але він виступав проти таких робіт з позицій безпеки й морального виправлення. Якщо законодавець примушує виконувати публічні роботи з метою принизити або зганьбити злочинця, то це лише шкодить процесу відбуття покарання [7, 20–21]. Країни-лідери пенітенціарних перетворень (Велика Британія, США) на початку XIX ст. переважно відмовилися від громадських робіт як таких, що через публічність ганьблять засуджених, а також досить важко забезпечити охорону і безпеку для громадян. Один із перших недоцільність публічних громадських робіт обґрунтував Б. Раш у брошурі *Дослідження впливу публічних покарань на злочинців і суспільство* (1787). Вона набула значної популярності і в Європі. Уривки з неї опубліковані в *Journal aller Journale* 1788 р. А 1793 р. у Лейпцигу її перевидано німецькою, після чого у прусських інтелектуальних колах розпочалася широка дискусія з приводу відмови від публічних громадських робіт [8, 85], що і знайшло втілення в програмі реформи кримінальних кар і системи

місць несвободи. Пруські починання мали вплив і на польські землі, зокрема ті, що перебували під владою країни після поділів Речі Посполитої. Норма про недопустимість використання арештованих на громадських роботах, оскільки це ганьбить честь осіб, яким ще не винесено покарання, була закріплена в проєкті *Устрою національних в'язниць Князівства Варшавського* 1811 р. Загалом, в європейському пенітенціарному дискурсі початку XIX ст. прогресивними, такими, що відповідають виправній меті покарання, вважалися внутрішні в'язничні роботи. Засуджені, як вбачав Ф. Скарбек, повинні працювати в тюремних майстернях [7, 20–21]. Праця не має бути чимось принизливим чи каральним, навпаки, вона має викликати зацікавленість у виправленні, приносити розраду й винагороду. Слід запровадити систему заохочень за хорошу працю та дисциплінарних покарань (одне з яких поміщення в одиночну камеру) за непокору, небажання працювати тощо [7, 22–23].

Третя складова покарання – моральне виправлення найбільш ефективно б досягалася в умовах усамітнення. Засудженому «слід було дати надію, вселити добро в його серце» [7, 27]. І до цього процесу необхідно долучити тюремних капеланів, служіння яких у в'язниці надзвичайно важливе. Ф. Скарбек не залишив без уваги строкатість віросповідання ув'язнених у польських тюрмах. Тому пропонував їх розділення і за цим критерієм [7, 27–28].

Як зазначав Ф. Скарбек реалізація цих трьох основних складових безперечно залежить від тюремної адміністрації. Вони повинні бути суворі, але справедливі, бути

добрим прикладом для засуджених. З іншого боку, занадто поблажливі умови утримання у в'язницях, коли б засуджений не хотів її полишати, – теж суперечили б засадам справедливості й інтересам суспільства, так само як і жорстоке поводження. Він наводив приклад, коли на початку зими в Польщі злочинці навмисно вчиняли крадіжки, щоб їх засудили до в'язниці й там вони могли б перезимувати. Тому, на переконання автора, злочинець повинен безустанно бажати кінця ув'язнення [7, 12]. І лише після зміни моральних підвалин у процесі виправлення зможе повернутися до доброчесного життя.

Своє дослідження, як зазначав Ф. Скарбек, він підготував, керуючись працями провідних тюремознавців, з метою допомогти краю реформувати тюрми й таким чином зменшити рівень злочинності [7, 31–32]. І через деякий час йому випала нагода реалізувати реформаторські ідеї на практиці.

Діяльність Ф. Скарбка у департаменті в'язниць і закладів доброчинних урядової комісії внутрішніх справ розпочалася наприкінці 20-х років XIX ст. на запрошення голови відомства Т. Мостовського [1, 2]. Як писав у спогадах Ф. Скарбек, у цьому було більше філантропії, ніж сухої бюрократії, ідея служіння знедоленим дещо компенсувала відмову від університетського життя і перехід на урядову службу [9, 212].

Зацікавлений у поїздки до Франції, Ф. Скарбек запропонував міністру, що здійснить подорож країнами Європи з метою вивчення досвіду формування пенітенціарних та доброчинних інституцій і за

результатами складе відповідний звіт. 1828 року Ф. Скарбек виїхав за кордон. На відрядження йому було виділено 3 тис. злотих, однак вони покрили лише половину видатків [9, 150].

По поверненню до Варшави Ф. Скарбек з ініціативи міністра провів інспекцію місцевої тюрми для підслідних Пороховня і в листопаді 1828 р. подав уряду відповідний рапорт. У ньому, крім статистичних даних смертності в'язнів, їх кількості у 1820–1828 рр., було визначено вимоги до устрою та діяльності слідчої тюрми, яким, очевидно, Пороховня не відповідала [3].

Звіт про поїздку Ф. Скарбка до європейських країн опубліковано 1830 р. у *Pamiętniku Umiejętności Moralnych i Literatury* [10; 11]. Він містив огляд прусських, данських, голландських і бельгійських притулків та робітних будинків, детальний опис тюремних новацій, устрою та засад функціонування французьких, баварських тюрем і найбільш сучасних на той час виправних закладів у Швейцарії. Ф. Скарбек зазначав, що вони організовані відповідно до принципів «нової пенітенціарної системи», орієнтованої на виправлення злочинців. Основними складовими діяльності виправної тюрми він називав: правильне розташування і внутрішній устрій (архітектуру, розміщення камер тощо) будівлі тюрми й особисті та професійні якості тюремних службовців. Остання складова, зазначав Ф. Скарбек, настільки важлива що без неї всі зусилля реформаторів будуть марними, вона і є основою пенітенціарної системи [11, 49]. Діяльність виправної тюрми буде

найбільш ефективною за умови, що у ній буде утримуватися не надто багато засуджених. Це давало б можливість персоналу та капелану спілкуватися з кожним, приділяти їм достатньо уваги [11, 50].

Найбільш детально Ф. Скарбек описав будівлю, устрій та засади діяльності слідчої тюрми в Мюнхені, яка була збудована за рік до його візиту. Цей заклад, де утримувалися лише обвинувачені та підсудні, пізніше став взірцем для проєкту устрою слідчої тюрми у Варшаві.

Ф. Скарбек зауважував, що у слідчій тюрмі Мюнхена всі ув'язнені утримуються в рівних умовах, будь-які передачі ззовні заборонені, обвинувачені в незначних злочинах утримуються у камерах по двоє, інші – в одиночних камерах. У будівлі тюрми виділені приміщення під кімнати для допитів й таким чином не потрібно додатково транспортувати підслідних, що з точки зору безпеки є очевидним плюсом. Важливо, що заклад розрахований лише на 80 осіб і підслідні не перебувають у тюрмі тривалий час (це й обумовлює специфіку її устрою та режиму). Після винесення вироку їх переводять до в'язниці, де вони відбувають покарання. Також Ф. Скарбек акцентував, що ув'язнених слідчої тюрми не перевозять вулицями міста в ланцюгах і це позбавляє їх зайвої ганьби, оскільки формально, поки вони не засуджені й вина їх не доведена, до них слід ставитися як до добросовісних громадян [11, 51–52].

У кінці звіту Ф. Скарбек висловлював надію, що в Королівстві Польському буде розроблено спеціальний законодавчий акт, який би регламентував процедуру виконання та відбування покарання у

виді позбавлення волі, й створено тюремний комітет, на кшталт тих, що діяли в європейських країнах. Це мав би бути колегіальний орган управління тюремними справами, першочерговими завданнями якого Ф. Скарбек визначив: покращення стану існуючих тюрем; розробка спеціального нормативного акту, який би регламентував устрій та режим утримання у в'язницях; підготовка проєкту побудови нових в'язниць [11, 59, 61–62].

Перші кроки, що їх визначив Ф. Скарбек на шляху тюремних перетворень, були такі: 1) будівництво нової слідчої тюрми у Варшаві; 2) реформування столичної в'язниці, що розташовувалася в колишньому монастирі францисканців: організація там школи для неповнолітніх злочинців, окреме розміщення засуджених, яким залишилось до кінця строку не більше 2-х років, для започаткування заходів морального впливу на них. Ця тюрма мала слугувати також експериментальним «майданчиком» для тюремних службовців: чи підходять вони для виконання завдань «нової» тюрми [11, 62–63].

З огляду на активну діяльність, яку високо цинив Т. Мостовський, Ф. Скарбка в травні 1829 р. призначено референдарем Ради стану Королівства Конгресового. На цій посаді він займався виключно проблемами служби тюрем і шпиталів, будучи уповноваженим міністра внутрішніх справ і безпосередньо контактуючи з директором служби. Тобто Ф. Скарбек, фактично, виконував функції подібні до тих, що покладалися в інших країнах на Генерального тюремного інспектора. На цих повноваженнях, усно ввірених

йому царем, акцентує увагу Скарбек у Спогадах [9, 159, 216].

За сприяння міністра Ф. Скарбку вдалося запровадити важливі зміни у в'язничній системі: встановити чіткі вимоги до гігієни у в'язницях і забезпечити їх виконання, поліпшити харчування та умови утримання в'язнів, припинити зловживання наглядачів у цих питаннях, організувати в тюрмах майстерні та ремісничі роботи, спочатку обмеживши, а потім скасувавши, звичай наймати в'язнів на громадські роботи в місті, заснувати в тюрмах школи для малолітніх правопорушників і, нарешті, встановити централізований контроль за пересуванням в'язничного населення [9, 160, 220–221]. Також, перебуваючи у Санкт-Петербурзі на запрошення Миколи I для огляду шпиталів, Ф. Скарбек розробив для імперської канцелярії проект, що передбачав упровадження посади Генерального інспектора тюрем, підпорядкованого і підзвітного виключно монарху [9, 165–166].

22 червня 1829 р. Ф. Скарбек представив уряду доповідну з обґрунтуванням необхідності побудови нової слідчої тюрми у Варшаві й проект будівлі, підготовлений архітектором Г. Марконі. На початку липня 1829 р. його було затверджено [12, 38]. Будівельні роботи тривали упродовж 1830–1836 рр. У липні 1835 р. у варшавській слідчій тюрмі Павяк (Pawiak) (така назва закріпилась за нею майже відразу) з'явилися перші підслідні та підсудні [12, 45]. Того ж року для варшавської слідчої тюрми було затверджено окрему тюремну інструкцію [13, 386–456].

Будівля тюрми була прямокутної форми: по центру основний корпус, до якого з обох боків видовжені

крила будівлі. У центральному корпусі розташовувався кримінальний суд (кабінети суддів, службові кімнати для адвокатів та прокурорів, 2 зали суду, судовий архів) та тюремна адміністрація (кабінети начальника тюрми та інших службовців, приміщення для реєстрації новопривбутих підслідних, архів), а також каплиці на першому і другому поверсі, шпиталь. У кожному крилі будівлі на цокольному та першому поверсі було 80 одиночних камер, розділених вузьким коридором, на другому поверсі – загальні камери на 14 або 10 осіб кожна, де утримувалися ті, хто очікував на вирок. У кінці корпусу на кожному поверсі – туалетні кімнати. У підвальному приміщенні у центральній частині знаходилися кухня, комора, умивальники для жінок та чоловіків, пральня, у бічних корпусах – службові приміщення наглядачів, 4 карцери та 20 одиночних камер. Також у підвалі було розміщено пічки центрального опалення, яке було нечуваним благом цивілізації на той час і почало практикуватися у цивільних будівлях лише 1821 р. [12, 37–41]. Через майже тридцять років, після Січневого повстання, «зручність» тюрми Павяк на собі, на жаль, змогли відчути і сини Ф. Скарбка [14, 39].

Паралельно зі зведенням нової слідчої тюрми розроблялася і нормативна база, яка регулювала діяльність тюрем. Було скасовано публічні громадські роботи (як виключення до них могли залучатися арештанти виправних будинків [13, 296]), натомість на території в'язниць організовано виробничі майстерні, де засуджені працювали під наглядом [4, 117]. Імператорський указ від 29 липня 1832 р. припи-

сував, задля запобігання ледарства в'язнів, бажаючи організувати заняття, що були б більш корисними і сприяли б моральному виправленню, у всіх карних та виправних закладах Королівства Польського мають бути влаштовані, на скільки це дозволить територія, фабрики і майстерні. Перевагу слід надавати виробництву товарів для потреб благодійних товариств і місць ув'язнення, так щоб не створювати конкуренцію для мануфактур та фабрик вільних виробників і не завдавати збитків підприємцям [13, 294–296].

Відповідно до інструкції від 16 травня 1833 р. засуджених було розділено на 5 категорій: 1) підсудні і підслідні; 2) засуджені до арешту публічного; 3) засуджені за майнові злочини; 4) засуджені до виправних кар або тяжкого ув'язнення на строк не більше 10 років; 5) засуджені до утримання у фортеці або до тяжкого ув'язнення строком більше 10 років або 5 років, у разі повторного вчинення злочину. Перша категорія повинна була обов'язково утримуватися окремо від засуджених (для цього і планувалося звести мережу слідчих тюрем), за бажанням вони могли працювати. Засуджені четвертої та п'ятої категорій зобов'язані були працювати у в'язничних майстернях. На практиці умови утримання в старих тюрмах не давали можливості так чітко розділяти засуджених [15, 346].

З ініціативи Ф. Скарбка 1836 р. у Серадзі відкрито нову карну тюрму на 200 камер за системою одиночного утримання вночі й спільних робіт удень у майстернях (за зразком бернської системи) [1, 6]. Це була третя така тюрма в Європі (перші дві функціонували в Лозанні та Женеві). Але

на практиці системи тиші у Серадзі не дотримувалися. Ф. Скарбек пояснював відхід від модельного тюремного режиму, тим, що у цій в'язниці утримувалися запеклі злочинці (непоправні), яких належало лише ізолювати, а не виправляти [15, 347]. Слідчі тюрми за системою одиночного утримання було зведено 1844 р. у Седльце (на 117 камер), 1846 р. у Каліші (на 102 камери) та Плоцку (на 113 камер).

Але впровадити елементи нових пенітенціарних систем у практику всіх тюрем, не лише зразкових, було досить важко. Так, на початку 40-х років засуджені нерідко скаржилися на погане ставлення наглядачів і відмову судових урядників під час ревізії тюрем приймати скарги щодо таких випадків. 1842 року видано розпорядження, щоб наглядачі тюрем поводити себе з засудженими поблажливо і забезпечували всім, що передбачено інструкцією, а чиновники, щоб розглядали скарги засуджених і давали їм законний хід [17, 156–158].

З іншого боку, для адміністрації в'язниць було проблематично підтримувати дисципліну серед засуджених. Основними дисциплінарними стягненнями було поміщення в карцер «на хліб і воду» упродовж 48 годин, у виключних випадках – накладання важких кайданок. Як свідчать джерела, це не зупиняло зухвалих засуджених. Більш суворі стягнення можна було застосовувати лише за погодженням з судовими інстанціями чи представниками урядової комісії. Тюремна адміністрація зверталася до центрального уряду з листами про неможливість поєднувати гуманний режим утримання і чітку тюремну дисципліну [18, 146].

Нові слідчі тюрми за своїм архітектурно-просторовим рішенням, режимом відбування покарання та організацією господарсько-побутових умов не поступалися найновішим європейським пенітенціарним закладам, а, можливо, й випереджали їх. Це закріпило за її фундатором Ф. Скарбеком цілком заслужене звання прогресивного тюремного реформатора та зробило його широко відомим у європейських пенітенціарних колах.

1841 року Ф. Скарбек публікує нарис *Про в'язниці та їхній стан у нашому краї*. Уже на його початку помітна зміна риторики автора, порівняно з роботами 20–30-х років: зосередження лише на виправленні злочинця під час ув'язнення на практиці неефективне, покарання має бути стримуючим фактором. Усіх правопорушників він ділить на дві категорії: тих, хто вчинив злочин випадково, під силою обставин став на злочинний шлях, і тих, хто є запеклим злочинцем. І для перших, і для других – в'язниця повинна бути суворою карою. Але, якщо для перших вона є засобом виправлення і запобігання вчиненню наступних злочинів (зокрема і через суворість покарання), то для других – безжальною відплатою за зло. Автор задається питанням, як на практиці реалізувати цю суворість, як викликати страх перед покаранням, як викликати страх перед покаранням, якщо закони і принципи людяності засуджують муки, яким колись піддавалися в'язні? Вихід він вбачав у заміні, на яких ґрунтувалась стара тюрма, муками душевними, що приведуть до переродження. Якщо устрій тюрми і режим утримання у ній дозволять досягнути цієї мети, то такий

заклад, незважаючи на комфортні умови перебування, буде достатньо суворою карою і засторогою на все життя.

Реформатор, ознайомившись з в'язничною справою на практиці, уже не так безумовно дивиться на цілі покарання. Мета в'язниці, пише Ф. Скарбек, якщо не виправити злочинця, то принаймні не зробити його гіршим. Ніде немає більшого лицемірства й удаваного каяття, ніж у в'язницях, констатує він. Далі Ф. Скарбек порівнює пенсильванську та обернську системи як найбільш сучасні на той час підходи до організації відбування покарання у виді позбавлення волі, які, на його думку, відповідають вищезазначеним засадам щодо реалізації покарання та його оновлених меті.

Окремо автор висвітлює питання досудового ув'язнення, для якого найбільш доцільним вважає систему одиночного утримання, щоб унеможливити контакти потенційно невинуватих осіб (оскільки щодо них не винесено вирок) із запеклими злочинцями. Далі Ф. Скарбек в загальних рисах окреслив стан в'язниць Королівства Польського до реформи і заходи, які були реалізовані в процесі змін, навів європейський досвід організації слідчих та карних в'язниць, а також тюремну статистику [19, 4–15, 598–613].

1842 року Ф. Скарбек видав французькою мовою працю з теоретичних питань пенітенціарії, у якій він оцінював переваги та недоліки тієї чи іншої пенітенціарної системи [21], ґрунтуючись на практичному досвіді впровадження тюремної реформи у Королівстві Польському. Ця праця в основних постулатах повторювала першу частину нариса *Про*

в'язниці та їхній стан у нашому краї 1841 р.

У роботах 1841–1842 рр., з огляду на зміну поглядів під впливом практичного досвіду і нових тенденцій в пенітенціарній науці, Ф. Скарбек розглядав в'язницю з різних аспектів: 1) як кару (де засуджений зазнає певних страждань і обмежень); 2) як місце ізоляції особи, щоб вона не могла вчиняти якийсь час злочини; 3) як місце виправлення злочинця. Найбільш доцільною Ф. Скарбек вважав систему одиночної ізоляції у поєднанні з працею та моральним впливом на душу засудженого задля виправлення і утримання в майбутньому від протиправної діяльності. До таких висновків, на думку М. Сенковської, Ф. Скарбек дійшов після невдалої апробації системи Оберн у в'язниці в Серадзі [2, 50–51]

У 40–60-і роки XIX ст. дискусії про вади й переваги обернської та пенсильванської систем переносяться в Європу і розгоряються з новою силою. Власне, з метою аналізу доцільності застосування тої чи іншої системи на європейському ґрунті і скликаються перші пенітенціарні конгреси [20, 228–229]. У європейських пенітенціарних колах теоретиків та практиків Ф. Скарбек належав до «партії» послідовних прихильників філадельфійської системи, як і Г. де Бомон, А. де Токвиль, Л. Моро-Крістоф (Франція), Г. Юліус (Пруссія), Е. Дюпетье (Бельгія) та ін.

Ще під час службової подорожі з метою огляду в'язниць та благодійних закладів 1828 р. Ф. Скарбек заприятелював з відомими французькими, пруськими та нідерландськими тюремними реформаторами, зокрема з Г. Юліусом – одним із найвпливовіших європейських пені-

тенціаристів, з яким довгі роки підтримував дружні стосунки. Через англійського консула в Варшаві Ф. Скарбек надіслав плани новозведених польських в'язниць, зокрема арештного будинку Павяк, королівським інспекторам англійських тюрем і, відповідно, пізніше отримував від них щорічні парламентські звіти про діяльність карних закладів Британії. Таким чином, як писав Ф. Скарбек, він став частиною європейської спільноти пенітенціаристів, де всі знали один одного особисто, листувалися, обмінювалися інформацією та ідеями [9, 212–213].

1846 року Ф. Скарбек взяв участь у роботі першого міжнародного пенітенціарного конгресу у Франкфурті-на-Майні. Після відкриття заходу було презентовано доповіді про стан тюрем і тюремні реформи у країнах Європи: Пруссії, Австрії, Бадені, Польщі, Данії, Норвегії, Швеції, Бельгії, Нідерландах, Британії та Франції. Відповідно, Ф. Скарбек виступив з доповіддю про хід тюремних перетворень у Королівстві Польському, окреслив систему покарань за Кримінальним кодексом 1818 р., стан в'язниць, визначив заходи, що були проведені на початку реформи: скасовано публічні громадські роботи, організовано майстерні у в'язницях, встановлено систему оплати праці засуджених і виплату зароблених коштів перед звільненням, посилено вимоги до персоналу в'язниць, щоб запобігти зловживання владою.

Ф. Скарбек зазначив, що уряд має намір провести системну реформу всіх місць позбавлення волі, але розпочато з арештних будинків. Далі йшов опис варшавської слідчої тюрми, було представлено удосконале-

ний план нових арештних будинків, зокрема в Калішу. Після завершення будівництва останніх, уряд перейде до перебудови власне місць відбування покарання, зазначив Ф. Скарбек. Як приклад поступу в цьому питанні він наводив досвід в'язниці у Сердзі, організованої за обернською системою.

Будучи прихильником суворого одиночного ув'язнення, принаймні щодо підслідних та підсудних, Ф. Скарбек у доповіді наводив докази її ефективності: ізоляція ув'язнених дозволила уникнути масових захворювань у період епідемії тифу, одиночне ув'язнення для невинуватих унеможливило широкий публічний розголос факту їх арешту, для тих, хто вчинив злочин вперше одиночне утриманням було б достатньо суворим покаранням і застерігало б від вчинення злочинів у майбутньому. Також Ф. Скарбек висловив власну позицію щодо можливої загрози суворого одиночного ув'язнення для психіки людини (це один із основних аргументів противників філадельфійської системи – О. С.), зазначивши, що за 10 років роботи у варшавській слідчій в'язниці зафіксовано лише два випадки божевілля: один відразу після арешту особи, інший – через те, що арештованого занадто рано (!) звільнили з карцеру, але пізніше його вилікували. Ф. Скарбек у кінці доповіді навів кількість осіб, позбавлених волі у Королівстві Конгресовому – 9 тис. (за загальної кількості населення 4 млн 400 тис.), майже дві третини з них були підслідні; усього функціонувало 22 в'язниці, 4 вико-

ристовувалися виключно для утримання підслідних і підсудних, 5 – лише для засуджених, у 13 карних закладах утримувалися обидві категорії, по можливості, ізольовані у різних корпусах [22, 24–26].

Загалом на конгресі у Франкфурті-на-Майні Ф. Скарбек брав активну участь у дискусіях, ділився досвідом Королівства Польського. Послідовно відстоюючи систему одиночного ув'язнення, він все ж допускав поєднання елементів режиму пенсильванської та обернської систем щодо різних категорій ув'язнених та карних закладів [22, 103].

Перший пенітенціарний конгрес упевнив Ф. Скарбка в успішності його діяльності й додав авторитету на міжнародній арені, як самому реформатору, так і Королівству Польському як краю, де реалізовано прогресивні реформи. Представник Британії В. Рассел висловив свою вдячність членам конгресу з приводу варшавської в'язниці, зазначивши, що наданий Ф. Скарбком план варшавської в'язниці також вплинув на рішення про будівництво в'язниці Пентонвіль і повідомлення Ф. Скарбка про реформу в'язниць у Королівстві Польському заслуговує на схвальну оцінку [16, 259].

На наступний конгрес у Брюсселі була запланована спеціальна доповідь Ф. Скарбка про взаємозв'язок реформи кримінального законодавства і тюремних перетворень, зокрема чи може система одиночного ув'язнення бути запроваджена за чинного кримінального закону. Доповідь була підготовлена і надіслана до Брюсселя¹, але особисто

¹ Видана в Бельгії 1848 р. окремою брошурою під титулом *Idées générales sur la législation pénale dans ses rapports avec le système pénitentiaire*.

Ф. Скарбек не брав участь у роботі конгресу 1847 р. Ідеї, висловлені у ній, є логічним продовженням робіт 1841–1842 рр. Ф. Скарбек акцентує на нових підходах (механізмах) виправлення. Кримінальний закон дуже інертний, він не встигає за змінами й гальмує розвиток пенітенціарної системи, крім того, закон не враховує особистість злочинця, він орієнтований на призначення покарання з огляду на ступінь вини, хоча однією з цілей покарання і визначено виправлення. Тоді як пенітенціарна система орієнтована саме на формування системи засобів і певного механізму виправлення. Саме з урахуванням «міри моральної зіпсутості» і «виправного потенціалу» Ф. Скарбек пропонував розділяти засуджених і призначати їм покарання. Суд, виносячи вирок, повинен оцінити моральні якості злочинця і, відповідно до цього, призначити строк ув'язнення упродовж якого злочинець виправиться (або ж його вдасться виправити). Строк цей мав буди відносно визначений («від – до»), а вже дату звільнення з в'язниці визначала би тюремна адміністрація з огляду на прогрес у виправленні засудженого.

Тривалість одиночного ув'язнення, як обов'язкової умови морального переродження, повинна була варіюватися для різних осіб. Для того, щоб оцінити який строк буде найдоречнішим, необхідно якнайкраще знати правопорушника, його характер, здібності, минуле життя і т.і. Ф. Скарбек запропонував розділити правопорушників на категорії відповідно до ступеня їх зіпсутості й визначити для кожної категорії максимальну та мінімальну тривалість такого ув'язнення. Відповідно відбу-

валася б і градація виправного покарання: першого ступеня для поправних злочинців, другого для рецидивістів щодо яких є надія на виправлення, але упродовж тривалішого строку та за суворішого режиму. Особи, які виправилися і відбули покарання, повинні були вважати повністю реабілітованими перед суспільством [2, 53–55].

Як свідчать матеріали другого пенітенціарного конгресу Польща на ньому була представлена аж чотирма делегатами, ще двоє були запрошені, але не змогли з різних причин долучитися (один з них Ф. Скарбек). Серед учасників конгресу три прізвища з вказівкою їх приналежності до Польщі (Pologne або Varsovie): Comte de Gurowski, De Kryssinski (ancien secrétaire d'Etat de Pologne), Prince Lubomirski. Щодо четвертого учасника, то організатори могли мати на увазі Л. Воловського – польського юриста та економіста, який після Листопадового повстання емігрував до Франції (в списку учасників конгресу він афілійований як професор права Вищої школи мистецтв і промисловості у Парижі) [23, 9–12].

Останній не лише критикував необдуманий підхід до широкого застосування суворого одиночного ув'язнення, але й дав гідну відповідь представнику Російської імперії. Коли М. де Зеє (M. de Zehe) із захопленням говорив про скасування в імперії биття батогами як виду покарання (чим викликав голосні оплески залу), Л. Воловський зауважив, що ще залишилась пліть [23, 38–40]. У пізнішій дискусії, яку ініціював М. де Зеє, Л. Воловський зазначив, що під час доповіді про «гуманізацію» системи покарань в Російській імперії дозволив собі заувагу, але утри-

мався від коментарів, щоб не політизувати засідання конгресу, однак тепер має додати пояснення, щоб Європа зрозуміла про який реальний «прогрес» щодо системи покарань йдеться: *на щастя в європейських країнах не знають, що таке покарання бато́гом і пліттю, заміна бато́га, що здирив шкіру за першого удару, а за другого спричиняв криваву рану, пліттю звичайно прогрес, але не той результат реформ, якого слід прагнути*. Щодо тези представника Російської імперії, що покарання перестали бути репресивними, оскільки засуджених стали просто відправляти до Сибіру, Л. Воловський зауважив, що, імовірно, цей факт досить просто пояснити: *Сибір став тепер заселеним краєм, і заселений він людьми з благородними серцями, які й були заслані туди* [23, 151]. Після цього аплодисменти пролунали уже для Л. Воловського. З протоколів засідань конгресу бачимо, що репресивна політика царського уряду, зокрема і щодо поляків, не могла відкрито критикуватися всередині країни, і майданчиком для цього стали міжнародні об'єднання.

Аналізуючи матеріали перших конгресів тюремних діячів, доходимо до висновку, що реформи проведені в Королівстві Польському були на рівні з іншими країнами – лідерами пенітенціарного руху. Не беремо до уваги Російську імперію, де суттєвою реформою було скасування бато́га, у той час, коли у світі зводили новаторські пенітенціарії, але навіть порівняно, наприклад з Данією 40–50-х років, Ф. Скарбек представив конкретні результати системних реформ. Тоді ж як доповідь представника Данії професора Х. Н. Да-

вида містила лише програму майбутніх перетворень [22, 27–28].

Досить рано розпочавши запровадження елементів пенсильванської та обернської систем, Королівство Польське, відповідно, раніше ніж інші стикнулося і з проблемами у діяльності арештних будинків та тюрем, організованих на цих засадах: переповненість, захворювання, проблеми з підтримкою дисципліни тощо. Невдачі в реалізації програми реформ активізували опонентів Ф. Скарбка. Так, теоретик в'язництва М. Накваскі, який після Листопадового повстання виїхав до Швейцарії, намагався довести хибність реформи місць ув'язнення за системами одиночного утримання. М. Накваскі критикував європейських тюремознавців за відсутність широкої дискусії, безальтернативну зосередженість лише на двох в'язничних системах: пенсильванській та обернській. Обидві вони, на його думку, були невдалими. Краще було б розглянути можливість запровадження іншої системи, позбавленої вад перших двох, зокрема рільничих (землеробських) колоній для засуджених [16, 252].

Загалом М. Накваскі, визнаючи вагомий вклад Ф. Скарбка у реформу в'язниць Королівства Польського, вважав, що той подав на конгресі ідеалістичну картину нових в'язниць, не вказавши на проблеми, з якими стикнувся, зокрема, варшавський арештний дім під час епідемії тифу та ін. Однак у Польщі у Ф. Скарбка не було опонентів і він послідовно реалізовував запропоновані ним засади організації в'язничної системи та опікувався нею аж до 1858 р., у тому числі на посаді ди-

ректора Комісії юстиції (1854–1858 рр.).

З політичних причин після Листопадового повстання 1830–1831 рр. у Королівстві Конгресовому на адміністративному та правовому рівні було узято курс на уніфікацію з імперським устроєм і законодавством. Таким чином, тюремні реформи прозахідного зразка у Королівстві Польському були доволі короткочасними. 1847 року Кримінальний Кодекс 1818 р. скасовано і замінено Кодексом головних і виправних покарань, що фактично повторював (з незначними відмінностями) загальноімперське Кримінального уложення 1845 р. [24, 102]. Основною метою покарань у ньому було залякування, відповідно до чого, основними видами покарань: тілесні кари, заслання та каторга. І хоча Кримінальний кодекс 1818 р. більш широко передбачав смертну кару, але основним видом покарання все ж у ньому було позбавлення волі, що і дозволило за достатньо нетривалий час, орієнтуючись на західний досвід, створити систему пенітенціарних закладів. Кодекс же 1848 р. унеможливив розбудову й удосконалення системи виправних закладів на засадах західної пенітенціарної традиції [24, 102].

У 50-х роках XIX ст. у Королівстві Польському діяло 20 в'язниць, що відповідно до тюремної інструкції 1859 р., були розділені на три класи: до I класу належав головний будинок кари у Варшаві; до II класу – слідча тюрма Павяк, будинки кари в Серадзі, в'язниці у Любліні, Плоцку, Кальварії, Келце, Ломжі і Сандомирі; до III класу – в'язниці у Каліші, Пьотрокові, Бресті, Ленчиці, Янові, Селдцах, Радомі, Бялі, Хенцині й Пултуску [25, 118].

Загальне керівництво місцями ув'язнення здійснювала й надалі урядова комісія внутрішніх і духовних справ, у складі якої діяло два відповідні відділи. Контроль і нагляд на місцях покладався на представників місцевої адміністрації та суду [17, 160–162]. З 1861 р. введено посаду Головного тюремного інспектора у складі Урядової комісії внутрішніх справ. Інструкція від 23 лютого 1861 р. детально регламентувала його діяльність. Він повинен був не рідше ніж раз на рік проводити ревізію кожної тюрми Королівства Польського. Комплексна інспекція передбачала перевірку якості виконання посадових обов'язків персоналом в'язниці, ведення звітності, дотримання тюремного режиму, зокрема правил гігієни, норм харчування, релігійних обрядів, навчання неповнолітніх засуджених, стан фабричного устаткування тощо [17, 184–188].

З ліквідацією 1868 р. уряду Королівства Конгресового, в'язнична система перейшла у відання міністерства внутрішніх справ Російської імперії. З цього часу в'язниці Царства Польського входять у загальноімперську тюремну систему, а з утворенням 1879 р. Головного тюремного управління Російської імперії, підпорядковуються йому [15, 359].

Висновки. Професійний шлях Ф. Скарбка як тюремного реформатора (теоретика і практика) дозволяє простежити процес розвитку пенітенціарних ідей та карцеральних моделей: від філантропії й гуманізації умов утримання ув'язнених, утвердження позбавлення волі як основного виду виправного покарання до формування і реалізації на практиці в Європі пенітенціарних

систем з новими підходами до виправлення засуджених.

20–40-і роки XIX ст. були важливим транзитивним періодом: від тріумфу ідей англійських тюремних реформаторів і оформлення англійської карцерально-виправної моделі, яка у кінці XVIII ст. стала взірцевою як для США, так і для країн Європи, до кризи цієї системи виправного покарання, усвідомлення її недоліків і пошуку нових шляхів і режимних засад для досягнення мети виправлення злочинця, загальної та спеціальної превенції.

Більшість постулатів, які декларував Ф. Скарбек у доповіді 1822 р.: безумовні правила гуманності, моральне вдосконалення і виправлення засуджених замість кари, високий професійний рівень і особисті якості тюремного персоналу, як сам він зазначав у спогадах вже з погляду його значного практичного досвіду реформування в'язниць – були лише мрією, далекою від реального стану речей [9, 96–97]

Тоді, на початку 20-х років XIX ст., не лише Ф. Скарбку, але й більшість тюремних реформаторів, в'язниця видавалася засобом «оновлення» і повернення в суспільство через виправлення в умовах ізоляції і дисципліни, розумних обмежень, прищеплення релігійних і моральних норм, формування трудових навичок тощо. Як правило, всі візити до новостворених установ відбувалися у перші роки їх функціонування, на початку – достатньо вдалого і, на перший, погляд ефективного. Це і було зафіксовано в звітах та описах візитерів. Але за 5–7 років роботи через переповнення в'язниці, неможливість організувати роботу та підтримувати дисципліну, ротацію

персоналу ситуація змінювалася. У 30-і роки XIX ст. стало зрозуміло, що закиди 1822 р. Ф. Скарбка, що «стара» в'язниця не виконувала превентивної функції й не виправляла злочинців, стосуються і «нової» в'язниці, вона не робить цього так ефективно як сподівалися реформатори, натомість потребує в рази більше видатків.

Погляди Ф. Скарбка як теоретика-пенітенціариста трансформувалися від ідеалістичного сприйняття «гуманної виправної тюрми» до розуміння, що, мета виправлення щодо деяких категорій засуджених є недосяжною, тому акцент було зроблено на індивідуалізації виправного покарання й «удосконаленні механізмів виправлення», зокрема впровадження суворого одиночного ув'язнення.

Практична діяльність Ф. Скарбка щодо розробки проєктів побудови в'язниць, організації режиму утримання і відбування покарання припадає як раз на етап, коли в Європі поширюються новаторські на той час американські пенітенціарні системи (пенсильванська та обернська). І нові в'язниці зводяться уже з урахуванням цих моделей, а також близького до них європейського досвіду. Саме завдяки Ф. Скарбку у Королівстві Польському вперше створено реформаторські карні заклади (до цього були лише концепти та проєкти законів): арештні будинки за системою суворого одиночного ув'язнення та в'язниці за системою роздільного утримання та спільних робіт у майстернях. Що зайвий раз доводить, що у тюремній реформі найперше і чи не найосновніше – це побудова нових тюрем і організація режиму утримання та

відбування покарань на нових засадах. Без цього реформа просто неможлива. Ф. Скарбек був прихильником пенсильванської системи, але в'язниці у Королівстві Конгресовому були організовані не лише з огляду на зарубіжні моделі, але й з урахуванням реалій практики та економічної спроможності краю.

Успіхи на ниві практичної реалізації тюремних перетворень, професійні контакти з колегами з інших країн, його авторитет не лише як теоретика реформ дали можливість Ф. Скарбеку увійти до когорти провідних пенітенціаристів Європи у період, коли, власне, і формувалося європейське тюремознавство. В по-

дальшому Королівство Польське займало особливий статус на міжнародних пенітенціарних конгресах – окрім широкого представництва, члени конгресу від Королівства Польського завжди виступали особібно від представників Російської імперії. На конгресі 1885 р., коли кожна країна-учасниця повинна була репрезентувати історичний шлях національних тюремних реформ і тюремознавчу літературу, А. Молденхавер від Королівства Конгресового мав особну доповідь, значна частина якої була присвячена саме реформам Ф. Скарбка та його теоретичним роботам в галузі пенітенціаристики.

Список використаних джерел

1. Haytler, J. (1934–1935) Fryderyk Hr. Skarbek, jako penitencjarysta (1792–1866). *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 9, 2-3; 1, 4–5; 3, 4–6; 2, 3–5.
2. Senkowska, M. (1961). *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
3. Senkowska, M. (1957). Raport Fryderyka Skarbka o warszawskim więzieniu śledczym z 1828 r. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 9 (2), 259–266.
4. Bieda, J. (2018). Organizacja pracy więźniów w Królestwie Polskim w latach 1815–1867. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2, 111–135. <https://doi.org/10.14746/cph.2017.2.6>.
5. Bieda, J. (2015). Decyzje centralnych organów rządowych w procesie kształtowania systemu organizacji więziennictwa Królestwa Polskiego na tle wybranych polskich koncepcji penitencjarnych początku XIX wieku. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 94, 11–29.
6. Czołgoszewski, J. (2021). *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Od służby miejskiego do strażnika więziennego*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
7. Skarbek, F. (1822). *O poprawie moralnej winowajców w więzieniach: rozprawa czytana na publicznym posiedzeniu Królewskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w dniu 30 kwietnia 1822 r.* Warszawa.
8. Nutz, T. (2001). *Strafanstalt als Besserungsmaschine. Reformdiskurs und Gefängniswissenschaft 1775–1848 (Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, Band 33)*, R. Oldenbourg Verlag, München.
9. Pamiętniki Fryderyka hrabiego Skarbka. (1878). Poznań.
10. Skarbek, F. (1830). Zdanie sprawy z podróży po niektórych krajach Europy z polecenia rządu odbytej w zamiarze zwiedzania zakładów dla ubogich i więzień przez Fr. hr. Skarbka, Referendarza Stanu, Profesora Królewskiego Uniwersytetu Aleksandrowskiego, Warszawa 1830 oraz tegoż, Zdanie sprawy z podróży, z polecenia Rządu po niektórych krajach Europy w r. 1828 w zamiarze zwiedzenia zakładów dla ubogich i więzień. *Pamiętnik Umiejętności Moralnych i Literatury*, 1, 378–400; 2, 15–48.

11. Skarbek, F. (1830). O więzieniach i zakładach poprawczych, zdanie sprawy Fr. H. Skarbka. *Pamiętnik Umiejętności Moralnych i Literatury*, 3, 28–64.
12. Ossibach-Budzynski, A. (2016). *Pawiak. Więzienie polityczne 1880–1915*. Warszawa.
13. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego* : Wydział Spraw Wewnętrznych. Cz. 6, O aresztach i więzieniach, T. 1. (1868).
14. Pawlak, K. (1999). *Za kratami więzień i drutami obozów: (zarys dziejów więziennictwa w Polsce)*. Kalisz.
15. Kaczyńska, E. (1989). *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815-1914*. Warszawa.
16. Haytler, J. (1937). Mirosław Henryk Nakwaski jako penitencjarysta (1800–1876). *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 2, 246–270.
17. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*: Wydział Spraw Wewnętrznych. Cz. 6. O aresztach i więzieniach. T. 4. (1868).
18. Piątkowski, S. (2015). System penitencjarny królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym (1831–1863). Organizacja i funkcjonowanie miejsc odosobnienia oraz warunki życia osadzonych. *Res Historica*, 40, 135–158. <https://doi.org/10.17951/rh.2015.40.2.135>
19. Skarbek, F. (1841). O więzieniach i stanie ich w kraju naszym. *Biblioteka Warszawska: pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi*, 2, 1–15, 597–613.
20. Lewis, O. F. (1922). *The development of American prisons and prison customs, 1776-1845: with special reference to early institutions in the state of New York*. Published by the Prison Association of New York.
21. Skarbek, F. (1842). *Considérations générales sur le meilleur régime des prisons suivies d'un plan de maison pénitentiaire de Mr. Henri Marconi*. Varsovie. Imprimerie de la banque de Pologne.
22. Débats du Congrès pénitentiaire de Francfort-sur-le-Mein, 28, 29 et 30 septembre 1846. Paris. (1847).
23. Débats du congrès pénitentiaire de Bruxelles 1847. Bruxelles : Imprimerie de deltombe (1847).
24. Senkowska, M. (1961). Les réformes du système pénitentiaire en Pologne pendant la première moitié du XIX siècle. *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, 1, 95–102.
25. Czołgoszewski, J. (2014). Organizacja więziennictwa i służba więzienna w Królestwie Polskim w latach 1815-1868. *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 85, 115–142.

O. Sokalska, PhD in Law, Associate Professor
ORCID: 0000-0001-8737-0829

Ideas and activities of Fryderyk Skarbek on reforming prisons in the Congress Kingdom of Poland

The author analyzes the penitentiary ideas, views on the purpose of imprisonment and the activities of penitentiary institutions of Fryderyk Florian Skarbek, his program of reforms of the prison system, managerial and organizational aspects of prison reforms, identifies national and universal features in the process of prison reform in the Congress Kingdom of Poland.

The professional career of F. Skarbeck as a prison reformer allows us to trace the development of penitentiary ideas and carceral models: from philanthropy and humanization of prison conditions, changes in the system of punishments, the main one being imprisonment, the formation of the concept of correctional punishment to the implementation of "correctional" mechanisms in the work of new penal institutions, which formed the basis of penitentiary systems.

The 20s and 40s of the nineteenth century were an important transitional period: from the triumph of the ideas of English prison reformers and the development of the English penal model, which at the end of the eighteenth century became a model for both the United States and European countries, to the crisis of this system of correctional punishment, the realization of its shortcomings and the search for new ways and regime principles to achieve the goal of reforming the offender and general and special prevention.

Thanks to F. Skarbek, reformist penal institutions were created in the Kingdom of Poland for the first time: detention centers based on the system of solitary confinement and prisons based on the system of separate detention. This proves once again that the first and most important thing in prison reform is the construction of new prisons and the organization of the detention and sentencing regime on a new basis. Without this, the reform is simply impossible. F. Skarbeck was a supporter of the Pennsylvania system, but the prisons in the Kingdom of Congress were organized taking into account the realities of practice and the economic possibilities.

Keywords: *Fryderyk Skarbek; the Congress Kingdom of Poland; prison reform; correctional punishment; Pawiak prison; solitary confinement system.*

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. АГРАРНЕ ПРАВО. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО. ПРИРОДО-РЕСУРСНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.03
УДК 349.6

*Позняк Е. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка, психолог
ORCID: 0000-0001-5515-4849*

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем екологічного виховання в умовах воєнного стану, запровадженого на території нашої держави в результаті російського вторгнення. Забезпечення екологічної безпеки, екологізація суспільних процесів та соціально-психологічної сфери людини, розвиток правових моделей відновлення порушених внаслідок воєнних дій еко-системних зв'язків у біосфері у рамках правової, екологічної, психологічної, педагогічної та інших напрямів культури зазнають суттєвих трансформацій, адже зорієнтовані на правові й морально-етичні норми, в основі яких – відповіді на гуманітарні та екологічні виклики війни.

Метою даного дослідження є здійснення аналізу поняття, змісту та особливостей екологічного виховання, виявлення шляхів підвищення ефективності виховного процесу у зв'язку з розвитком еколого-правових знань та еколого-правовим просвітництвом, з удосконаленням екологічного законодавства, оновленням еколого-правової політики, посиленням національно-патріотичного виховання, з іншими чинниками суспільного розвитку. Для досягнення цієї мети досліджено наукові підходи представників, насамперед, правової сфери знань, а також положень екологічного та освітнянського законодавства у сфері правового забезпечення екологічного виховання. Екологічне виховання розглядається як тривалий багатофакторний процес цілеспрямованого, систематичного та послідовного формування екологічної свідомості особистості, її екологічного стилю мислення, поглядів і переконань, екологічної культури та етики, необхідних екологічних, моральних, правових поглядів на природу та місце людини в ній, екологічно виваженої поведінки, активної екологічної позиції та відповідальності, набуття знань про природу й суспільство, який забезпечується систематичною педагогічною діяльністю та самоосвітою громадян упродовж їх життя у рамках екологічних та освітнянських правовідносин.

Особливістю еколого-правового виховання, як складової екологічного виховання майбутніх правників, є необхідність формування у них еколого-правової культури, еколого-правової свідомості, екологічного стилю мислення, цілісного екологічного світогляду.

Ключові слова: екологічна культура, еколого-правова культура, екологічне виховання, екологічне право, здобувачі освіти, національно-патріотичне виховання, правова освіта, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Порушення екосистемних зв'язків у біосфері як наслідок воєнних дій на території нашої держави в результаті російського вторгнення значною мірою вплинуло на поглиблення екологічної кризи. Ядерні, радіаційні, хімічні та інші загрози життю і здоров'ю людини, навколишньому природному середовищу, окремим природним об'єктам вийшли на рівень глобальних проблем людства. Нові вектори правової, екологічної, психологічної, педагогічної та інших напрямів культури зазнали суттєвих трансформацій, адже зорієнтовані на правові й морально-етичні норми, в основі яких – відповіді на гуманітарні та екологічні виклики війни. Положення Конституції України [1] про людину як найвищу соціальну цінність, про обов'язок держави із забезпечення екологічної безпеки, законодавчого регулювання найважливіших суспільних відносин набувають нового змісту, адже екологізації зазнала вся соціально-психологічна сфера людини як особистості та громадянина. Важливого значення у формуванні екологічно спрямованої, свідомої особистості з високим рівнем еколого-правової культури вчені надають еколого-правовій освіті, просвітництву й вихованню учнівської та студентської молоді, національно-патріотичним підходам у педагогіці, психології, праві.

Комплексність проблеми екологічного виховання полягає у тому, що сучасні психологічні аспекти екологічного виховання як передумови і чинника формування екологічної культури та її елементів досліджували такі українські вчені, як О. В. Білоус, С. А. Кравченко, А. М. Львовичкіна, О. В. Рудоміно-Дусятська, В. О. Скребець, Ю. М. Швалб, М. С. Швед та ін. Освітнянсько-педагогічні проблеми екологічного виховання розглядалися у роботах Н. М. Борисенко, А. Н. Некос, Л. М. Фенчак, М. С. Швед та ін. Дослідженню правових проблем екологічного та еколого-правового виховання присвятили свої праці В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, В. В. Костицький, С. М. Кравченко, М. В. Краснова, В. Л. Мунтян, А. А. Слепченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Філософське осмислення проблем екологічного виховання відображене в роботах О. М. Варго, В. С. Крисаченка, А. В. Толстоухова, М. І. Хилька, Т. М. Чорноштан, Л. І. Юрченко та ін. Власне екологічні проблеми, пов'язані з формування екологічної культури, розглядали у своїх працях В. І. Вернадський, М. А. Голубець та інші фахівці у сфері природничих наук. Даної проблематики торкалась і авторка цієї роботи.

Метою даного дослідження є здійснення аналізу поняття, змісту та особливостей еколого-правового

виховання, виявлення шляхів підвищення ефективності виховного процесу у зв'язку з набуттям здобувачами освіти еколого-правових знань, еколого-правовим просвітництвом, ефективністю екологічного законодавства та еколого-правової політики, іншими чинниками суспільного розвитку. Досягненню поставленої мети сприятиме **виконання таких завдань**, як дослідження наукових підходів представників, насамперед, правової сфери знань, а також окремих положень екологічного та освітянського законодавства у сфері правового забезпечення екологічного виховання.

Виклад основного матеріалу.

В Україні термін «екологічне виховання» вживається з другої половини 70-х років XX ст., адже постановка наукової проблеми екологічного виховання як самостійної почала досліджуватися порівняно нещодавно. На рівні ООН та окремих держав було створено численні програми, природоохоронні організації, які вирішували питання екологічного виховання й освіти. Питання екологічного виховання та просвітництва було включено до Міжнародної програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (МАН), вони характеризують один із найважливіших напрямів діяльності Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП), що узгоджується із програмою ООН з навколишнього середовища. Значення екологічного виховання, необхідність глибоких екологічних знань, тісно пов'язаних із моральною відповідальністю за долю природи підкреслювались на багатьох українських, міжнародних і регіональних форумах [2, с. 475–476].

Теорією права та наукою екологічного права визначено, що екологічне право поряд з регулятивною та охоронною, виконує і виховну функцію [3, с. 26]. Розвиток законодавства, яке регулює екологічні відносини, справляє свій позитивний вплив на впровадження новацій у сфері правової освіти та сприяє розвитку еколого-правової культури, що є загальновизнаним у теорії та в практиці. У свою чергу, врівноваження основних напрямів суспільного розвитку через політичне, державно-правове, організаційно-управлінське, інформаційне, культурне, освітянсько-виховне та інше забезпечення економічного, соціального розвитку та охорони навколишнього природного середовища внесено в основний зміст концепції сталого розвитку.

У цьому контексті підготовка фахівців із високим рівнем еколого-правової свідомості та широким еколого-правовим світоглядом є одним із показників рівня еколого-правова культури та забезпечується за допомогою якісної освіти, виховання, просвітництва із набуттям екологічних та еколого-правових, зокрема, знань, переконань і навичок. Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. визнаються як такі, що забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 7), що відповідає положенням ст. 53 Конституції України про право кожного на освіту. Таким чином, екологічні знання та вільний доступ до екологічної інфо-

рмації слугують важливими чинниками реалізації екологічної складової сталого розвитку, подолання негативних змін у навколишньому природному середовищі, і в подальшому сприятимуть відбудові нашої країни після перемоги та у повоєнний період, розвиватимуть механізм реалізації та захисту громадянами своїх екологічних прав, визначених законодавчо.

Світовою тенденцією розвитку та екологізації освітянсько-виховної сфери є безперервність екологічної освіти та екологічного виховання, всебічний розвиток особистісних соціально-психологічних характеристик здобувачів освіти. Екологічне виховання поєднується із іншими видами виховання особистості, зокрема з правовим. Активно взаємодіючи, екологічне і правове виховання сприяють досягненню їх спільної цілі – вихованню всебічно та гармонійно розвиненої, екологічно відповідальної особистості [4, с. 67]. На нашу думку, доцільним стало би внесення положень про необхідність виховання належного рівня суспільної та індивідуальної екологічної культури кожної людини в законодавчі джерела правового регулювання суспільних екологічних відносин. Перш за все, варто було б у ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріпити право громадян на високий або належний рівень екологічної культури, приєднавши його до права на екологічну освіту чи закріпивши в якості окремого суб'єктивного права громадян.

Опануванню екологічними знаннями притаманний потужний виховний потенціал (як приклад, – виховання еколого-правової відпові-

дальності за діяльність, вчинки та поведінку екологічного характеру), що відповідає ідеям Болонського процесу в освітянській сфері та сучасним світовим тенденціям. Екологічне виховання є ефективним засобом підвищення рівня екологічної культури й свідомості шкільної та студентської молоді і, загалом, – усіх категорій здобувачів освіти. Беручи до уваги багатоаспектність проблеми забезпечення раціонального природокористування, охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, слід розуміти, що екологічне та еколого-правове виховання й освіта вимагають комплексного і міждисциплінарного підходів. У науці екологічного права це пояснюється, насамперед, системністю самої природи, окремі елементи якої взаємопов'язані та взаємообумовлені. Комплексний підхід об'єктивно вимагає: побудови та функціонування таких засобів і форм виховання, які забезпечують єдність навчання та виховання, виховання та самовиховання; поєднання навчальної, позанавчальної (практичної) та науководослідницької роботи; розвиток екологічної свідомості, поведінки та діяльності [4, с. 73]. З огляду на сучасні потреби освітянсько-виховних орієнтирів для молоді в нашій країні, важливим є поєднання екологічного із національно-патріотичним вихованням.

Окремі аспекти здійснення екологічного виховання в освітньому процесі відображені у джерелах різних галузей права й законодавства, як освітянського, так і екологічного. Метою впливу екологічного виховання на еколого-правову свідомість є не лише ознайомлення з діючим

екологічним законодавством, але й формування поваги до еколого-правових норм та їх вимог, впевненості в необхідності їх дотримання [4, с. 67].

У відповідності до норм Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р., визначено засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності, серед яких передбачено формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля (ч. 1 ст. 6). Метою повної загальної середньої освіти у відповідності до ч. 1 ст. 12 цього Закону, є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності, у тому числі, екологічної компетентності. Здобувачі освіти зобов'язані згідно з ч. 3 ст. 53, серед іншого, відповідально та дбайливо ставитися до власного здоров'я, здоров'я оточуючих, довкілля. Виховувати у дітей повагу до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини, законів та етичних норм, відповідальне ставлення до власного здоров'я, здоров'я оточуючих і довкілля цим Законом віднесено до обов'язки батьків здобувачів освіти (ч. 3 ст. 55).

Законом України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 р. зпоміж завдань дошкільної освіти виділено, зокрема виховання у дітей

любви до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля (ч. 1 ст. 7). Базовим компонентом дошкільної освіти передбачається також і виховання елементів природодоцільного світогляду, розвиток позитивного емоційно-ціннісного ставлення до довкілля (ч. 1 ст. 23).

Система загальної середньої освіти у відповідності до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 р. функціонує з метою забезпечення, зокрема всебічного розвитку, навчання, виховання, виявлення обдарувань, соціалізації особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і здобуття освіти впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності, дбайливого ставлення до родини, своєї країни, довкілля, спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству. Важливим елементом даного Закону є положення те, що виховний процес є невід'ємною складовою освітнього процесу у закладах освіти і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, принципах, визначених Законом

України «Про освіту», та спрямовуватися на формування, серед іншого, культури та навичок здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля (ч. 1 ст. 15).

Законом України «Про позашкільну освіту» від 22 червня 2000 р. до основних напрямів позашкільної освіти у позашкільних навчальних закладах віднесено, зокрема: туристсько-краєзнавчий, який спрямовується на залучення вихованців, учнів і слухачів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів і явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями та навичками з туризму та краєзнавства; еколого-натуралістичний, який передбачає оволодіння вихованцями, учнями і слухачами знаннями про навколишнє середовище, формування екологічної культури особистості, набуття знань і досвіду розв'язання екологічних проблем, залучення до практичної природоохоронної роботи та інших біологічних напрямів, формування знань, навичок в галузях сільського господарства: квітництво, лісництво, садівництво, грибівництво, бджільництво (ст. 15).

Одним з основних завдань вищого навчального закладу згідно з п. 4 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. є формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися в сучасних умовах.

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища», організація екологічного виховання та екологічної освіти громадян (в рамках підвищення екологічної культури суспільства і професійної підготовки спеціалістів, як зазначалося нами вище) віднесено до компетенції Кабінету Міністрів України (п. «ж» ч. 1 ст. 17) та виконавчих органів сільських, селищних, міських рад у галузі охорони навколишнього природного середовища (п. «и» ч. 1 ст. 19).

Практична реалізація законодавчих положень про екологічне виховання й освіти, розвиток їх правових форм на сьогодні забезпечується, насамперед, нормами фауністичного, флористичного, природно-заповідного законодавства, адже передбачається задоволення наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілей у рамках спеціального використання об'єктів тваринного світу згідно з ч. 1 ст. 20, ст. 28 Закону України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., забезпечення охорони тваринного світу, зокрема шляхом виховання громадян у дусі гуманного ставлення до тварин, пропаганди важливості охорони тваринного світу закріплено у ст. 37 цього Закону. Згідно з ч. 4 ст. 11 Закону України «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 р. передбачено забезпечення охорони та відтворення об'єктів Червоної книги України, зокрема шляхом здійснення необхідних наукових досліджень з метою розроблення наукових засад їх охорони та відтворення, проведення освітньої та виховної роботи серед населення.

Низку положень стосовно гуманного ставлення до тварин перед-

бачає Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 р., який спрямований на захист від страждань і загибелі тварин унаслідок жорстокого поводження з ними, захист їх природних прав та укріплення моральності й гуманності суспільства (Преамбула). У ст. 6 цього Закону розкривається зміст виховання гуманного ставлення до тварин, де таке виховання: є важливою складовою етичного, культурного та екологічного виховання громадян; передбачає формування високого рівня еколого-етичної свідомості та культури громадян; забезпечується шляхом викладання курсів з екологічної етики та гуманного ставлення до тварин у дошкільних навчальних закладах, у системі загальної середньої, професійно-технічної і вищої освіти.

Оскільки практична ефективність еколого-правового виховання значною мірою залежить від неперервності еколого-правової освіти дітей, учнівської та студентської молоді, вченими відмічається певна специфіка екологічного виховання та екологічної освіти, де екологічне виховання звернене переважно до емоційно-чуттєвого світу особи і сприяє формуванню світовідчуття, а екологічна освіта пов'язана з навчальним процесом і впливом на сферу раціонального мислення, що є основою формування світоглядних поглядів, принципів, позицій людини. У методологічному плані феномен виховання не зводиться до освіти і за своїм змістом набагато складніший [2, с. 476; 5, с. 256], адже пов'язується із закладанням у свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язано з

екологією [5, с. 259], а з розвитком національного законодавства, імплементацією норм міжнародного екологічного права й гармонізацією законодавства України із законодавством ЄС – набуває правових форм.

В еколого-правовій літературі справедливо відмічається і про відсутність спеціальних законів, які б регулювали державну політику в сфері екологічної освіти, а також виховання екологічної свідомості та культури, які б містили положення зі сталого розвитку [6, с. 12], адже відносини із здійснення еколого-правового виховання лише фрагментарно врегульовані нормами екологічного права. Зазначається також, як про недолік, про використання у багатьох актах у якості тотожних понять «екологічна освіта», «екологічна просвіта (просвітництво)», «екологічне виховання», «екологічне інформування», «поширення екологічних знань», що створює негативний вплив на підвищення ефективності правового регулювання [7, с. 11] та загалом, на рівень еколого-правової культури в суспільстві. Тож украї актуальною продовжує залишатися наукова пропозиція розглядати питання культурологічного характеру в якості пріоритетних на шляху реалізації засад сталого розвитку в нашій державі [8, с. 7].

З огляду на потужні виховні можливості впливу права й законодавства на свідомість, мислення, діяльність та поведінку особистості, поняття еколого-правового виховання слід розглядати у площині еколого-правової культури. Пропонуємо розглядати екологічне виховання у якості тривалого багатфакторного процесу цілеспрямованого, систематичного та послідовного фо-

рмування екологічної свідомості особистості, її екологічного стилю мислення, поглядів і переконань, екологічної культури та етики, необхідних екологічних, моральних, правових поглядів на природу та місце людини в ній, екологічно виваженої поведінки, активної екологічної позиції та відповідальності, набуття знань про природу й суспільство, який забезпечується систематичною педагогічною діяльністю та самоосвітою громадян упродовж їх життя у рамках екологічних та освітянських правовідносин [9, с. 429].

На сьогоднішній день, у період воєнного стану, особливостями еколого-правового виховання майбутніх правників є необхідність формування у них еколого-правової культури, еколого-правової свідомості, екологічного стилю мислення, цілісного екологічного світогляду, поєднання національно-патріотичного виховання із екологічним. Є традиційним твердження, що формування національно-культурної ідентичності опирається на історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, патріотизм, творен-

ня нових смислів тощо. Усі ці важливі чинники мають бути доповнені еколого-правовим змістом та виражатися у таких поняттях, як, зокрема національні екологічні ідеали, національна екологічна та еколого-правова свідомість, екологічний патріотизм тощо [10, с. 294].

Висновки. Таким чином, удосконалення системи еколого-правового виховання у його взаємозв'язку з національно-патріотичним вихованням у процесі надання освітніх послуг здобувачам освіти має стати одним із першочергових завдань державної екологічної та освітянської політики як сьогодні, так і після перемоги України в сьогоднішній війні та у відбудовний період. Запровадження у нашої державі цілей та пріоритетів сталого розвитку, безперервної екологічної освіти й виховання упродовж життя, розвиток еколого-правової культури, правосвідомості, здійснення екологічної просвітницької діяльності має знаходитися серед пріоритетів у діяльності суб'єктів законотворчої, управлінської, освітянської та інших сфер суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Нормативно-правові акти наведено згідно з офіційним сайтом Верховної Ради України www.rada.gov.ua
2. Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. Київ : Знання України, 2002. 598 с.
3. Андрейцев В.І. Екологічне право: курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
4. Кравченко С.Н. Соціально-психологічні аспекти правової охорони навколишнього середовища. Львів : Вища школа, 1988. 156 с.
5. Юрченко Л.І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2008. 296 с.
6. Балук Г.І. Правове забезпечення екологічної складової сталого розвитку: проблеми законодавчого регулювання, створення екологічної столиці світу та удосконалення екологічної освіти в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 9–13.

7. Слепченко А. А. Забезпечення права на екологічну освіту громадян в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06: «земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». Київ : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2016. 18 с.

8. Краснова М.В. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 5 – 8.

9. Позняк Е.В. Еколого-правове виховання в Україні: проблеми ефективності та перспективи розвитку. *Теоретичні та практичні проблеми держави і права в Україні та країнах Європейського Союзу: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті професора В.П. Пастухова / за заг. ред. д.ю.н., професора, академіка АПРН України М.І. Іншина; упорядники О.В. Тищенко, Л.С. Нецька, І.С. Сахарук*. Київ : ДП «Прінт Сервіс», 2017. С. 422 – 429.

10. Слепченко А. А. Національно-патріотичне виховання як елемент екологічної освіти: правові аспекти. *Аграрне, земельне, екологічне, трудове право та право соціального забезпечення: здобутки та перспективи розвитку в Україні: тези доповідей учасників всеукраїнської дистанційної наук.-практ. конф. до 10-річчя створення однойменних кафедр (м. Київ, 12 березня 2021 р.) / за заг. ред. проф. М.І. Іншина, за редакцією проф. В. В. Носіка, доц. Т.Г. Ковальчук, ас. М.Б. Мельник*. Київ : Освіта України, 2021. С. 293–295.

E. Pozniak, PhD (Candidate of Juridical Sciences), Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Educational and Scientific Institute of Law, Department of Environmental Law, psychologist
ORCID: 0000-0001-5515-4849

Ecological education in the system of guarantees of the effectiveness of the development of ecological and legal culture in Ukraine: modern development trends in the conditions of martial law

The article examines the problems of environmental education in the conditions of martial law, introduced on the territory of our country as a result of the Russian invasion. Ensuring environmental safety, environmentalization of the social processes and of the socio-psychological sphere of man, development of legal models for the restoration of ecosystem relations in the biosphere disrupted as a result of military actions within the framework of legal, ecological, psychological, pedagogical and other areas of culture are undergoing significant transformations, because oriented to legal, moral and ethical norms based on responses to the humanitarian and environmental challenges of war.

The purpose of this study is to carry out an analysis of the concept, content and features of environmental education, to identify ways to increase the effectiveness of the educational process in connection with the development of environmental and legal knowledge and environmental and legal education, with the improvement of environmental legislation, the renewal of environmental and legal policy, the strengthening of national patriotic upbringing, with other factors of social development. To achieve this goal, the scientific approaches of representatives, first, of the legal field of knowledge, as well as the provisions of environmental and edu-

cational legislation in the field of legal support of environmental education, were investigated. Ecological education is considered as a long multifactorial process of purposeful, systematic and consistent formation of an individual's ecological consciousness, his ecological style of thinking, views and beliefs, ecological culture and ethics, the necessary ecological, moral, legal views on nature and the place of man in it, ecologically balanced behavior, an active environmental position and responsibility, acquiring knowledge about nature and society, which is ensured by systematic pedagogical activities and self-education of citizens throughout their lives within the framework of environmental and educational legal relations.

The peculiarity of ecological and legal education, as a component of ecological education of future lawyers, is the need to form of ecological and legal culture, ecological and legal awareness, ecological style of thinking, and a holistic ecological worldview.

Keywords: *ecological culture, ecological legal culture, ecological education, ecological law, students, national patriotic education, legal education, sustainable development.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.04
УДК 349.42

Кухар О. В.,
аспірантка кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
ім. академіка В. З. Янчука
Національного університету
біоресурсів і природокористування
України
ORCID:0000-0001-5858-6356

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу нормативно-правового регулювання поводження з відходами у сільському господарстві починаючи з часів незалежності України до сьогодення. Виокремлено три етапи становлення та розвитку законодавства України про поводження з відходами у сільському господарстві, визначено тенденції розвитку законодавства про поводження з відходами у сільському господарстві. Встановлено, що необхідною умовою розвитку законодавства про відходи у сільському господарстві є його адаптація до вимог законодавства ЄС. Здійснено класифікацію правових норм в сфері поводження з відходами у сільському господарстві за змістом та галузевою належністю. Обґрунтовано висновок про формування в системі аграрного права України комплексного правового інституту поводження з відходами у сільському господарстві, який має міжгалузевий характер.

Ключові слова: відходи, відходи у сільському господарстві, пестициди, поводження з відходами, управління відходами, законодавство про поводження з відходами у сільському господарстві.

Постановка проблеми. Особливістю сільськогосподарського виробництва в Україні, як і економіки в цілому, є застосування ресурсоємних та багатовідходних технологій, використання застарілого технологічного обладнання тощо, що призводить до утворення великих обсягів різноманітних відходів, які є потенційними факторами негативного впливу на довкілля та здоров'я людини, таких як органічні відходи рослинництва; органічні відходи тваринництва та птахівництва; біовідходи (труп тварин та птиці); залишкова кількість добрив, хімічних та

біологічних засобів для захисту рослин, ветеринарних препаратів та ін. В Національній стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 820-р (надалі – Стратегія), зазначається, що статистичні дані щодо утворення відходів сільського господарства в загальному обсязі утворених відходів (не більш 4 відсотки усіх відходів I - IV класу) не відображають реальний стан щодо поводження з відходами у сільському господарстві України. Адже збільшення продуктивності сільського-

сподарського виробництва призводить до збільшення відходів, так за валового збору зерна на рівні 50 млн. тонн може утворитися до 25 млн. тонн соломи. У разі зростання валового збору до 80 млн. тонн зростає до 40 млн. тонн і обсяг соломи. При чисельності сільськогосподарських тварин в Україні близько 13 млн. голів за рік може утворитися до 50 млн. тонн гною. Залишаються актуальними питання поводження з відходами хімічних засобів захисту рослин, до складу яких входять пестициди, гербіциди, фунгіциди, хімічні та біологічні стимулятори росту рослин, в тому числі непридатні та заборонені до використання пестициди, що виготовлені та накопичені ще за часів СРСР (Стратегія). При цьому, однією з основних проблем у сфері управління відходами сільського господарства в Стратегії визначено неналежний рівень дотримання вимог законодавства. Зазначене актуалізує дослідження сучасного стану нормативно-правового регулювання поводження з відходами у сільському господарстві України.

Аналіз основних досліджень та публікацій: Теоретичним підґрунтям проведеного дослідження стали праці провідних вчених у галузі аграрного, земельного та екологічного права, таких як, В.І. Андрейцев, О.В. Гафурова, А.П. Гетьман, Л.О. Бондар, В.А. Зуєв, Т.В. Курман, Н.О. Максименцева, К.Б. Сакаджи, В.О. Юрескул та інших.

Правові проблеми поводження з окремими видами відходів в Україні завжди перебувають в центрі уваги науковців в галузі аграрного, земельного та екологічного права. Зазначені питання були предметом дисертаційних досліджень Н.О. Мак-

сименцевої «Правове забезпечення поводження з небезпечними відходами» (2006) [1] та В.О. Юрескул «Правове регулювання поводження з побутовими відходами в Україні» (2008) [2].

Окремі правові питання поводження з відходами досліджувались вченими адміністративного та міжнародного права, такими як А.О. Оскірко, М.В. Федунь, Т.Л. Антонова, О.М. Гаврилюк та ін.

Водночас, незважаючи на значну кількість наукових розробок з правових питань поводження з відходами в Україні, низка проблем з правового регулювання поводження з відходами у сільському господарстві України не знайшла належного висвітлення в сучасній аграрно-та еколого-правовій науці. Йдеться, зокрема про проблеми визначення відходів у сільському господарстві, проблеми інституційного забезпечення в сфері управління відходами у сільському господарстві, розвиток законодавства про поводження з відходами у сільському господарстві та його адаптація до законодавства ЄС, вплив процесів дерегуляції на сферу поводження з відходами у сільському господарстві тощо.

Постановка завдання. Виходячи з цих міркувань, мета даної статті полягає в тому, щоб здійснити аналіз нормативно-правового регулювання поводження з відходами у сільському господарстві починаючи з часів незалежності України та визначити основні тенденції розвитку законодавства.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначають Н. Р. Малишева та М.І. Єрофеев, вирішення проблеми відходів є однією з

пріоритетних у сфері взаємодії суспільства та природи [3, с. 291]. На вирішення цієї проблеми спрямований Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII, який і започаткував становлення в Україні законодавства про відходи у сільському господарстві. Зазначеним Законом сформульовано вимоги, яких мають дотримуватись всі суб'єкти права власності на відходи незалежно від сфери діяльності та передбачено спеціальні заходи щодо обмеження та запобігання негативному впливу відходів на довкілля та здоров'я людини. Конкретизація цих вимог та заходів відбувалась на галузевому рівні в спеціальному законодавстві. Так, Законом України «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 р. № 2498-XII були закріплені вимоги до утилізації або знищення об'єктів, якщо вони є носіями хвороб, для вторинної переробки і знищення відходів ветеринарних препаратів, які використовуються у виробництві сільськогосподарської продукції. Законом України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-XII регламентувались окремі питання інституційно-функціонального забезпечення поводження з відходами. Зокрема, Закон зобов'язує юридичних осіб забезпечити контроль за безпекою використання (зберігання, транспортування і т.д.) небезпечних для здоров'я речовин та матеріалів, що утворюються в результаті їх діяльності, викидів, відходів, визначає порядок організації державної санітарно-епідеміологічної служби та проведення санітарно-епідеміологічного контролю в Україні.

Вимоги до утилізації та знищення пестицидів і агрохімікатів закріплено Законом «Про пестициди і агрохімікати» від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР. Непридатні або заборонені пестициди і агрохімікати і їх упаковка повинні бути видалені, оброблені і знищені відповідно до порядку, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Окремий розділ Закону України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» від 23.12.1997 № 771/97-ВР було присвячено питанням видалення з обігу або знищення харчових продуктів, продовольчої сировини і супутніх матеріалів, що не відповідають встановленим вимогам. Незважаючи на те, що в зазначених вище законах прямо не йде мова про відходи, саме в цей період затверджено і введено в дію наказом Держстандарту України від 29.02.1996 № 89 Державний класифікатор відходів КВ ДК 005-96 (наразі діє в редакції Наказу Держстандарту України № 252 від 30.03.2000 р.), в якому закріплювалось поняття та види відходів, визначались їх групи та коди. Відходами визначено будь-які речовини та предмети, утворювані у процесі виробництва та життєдіяльності людини, внаслідок техногенних чи природних катастроф, що не мають свого подальшого призначення за місцем утворення і підлягають видаленню чи переробці з метою забезпечення захисту навколишнього середовища і здоров'я людей або з метою повторного їх залучення у господарську діяльність як матеріально-сировинних і енергетичних ресурсів, а також послуги, пов'язані з відходами. Зокрема, до відходів віднесено залишкові продукти сільськогосподарського виробництва (у

т. ч. тваринництва), лісівництва і лісозаготівель; бракована, некондиційна продукція усіх видів економічної діяльності або продукція, що забруднена небезпечними речовинами і не придатна до використання; неідентифікована продукція, застосування (експлуатація) або вживання якої може спричинити непередбачені наслідки, у т. ч. мінеральні добрива, отрутохімікати, інші речовини; залишки продуктів харчування; залишки від ветеринарного обслуговування тощо.

Підзаконними нормативно-правовими актами регламентувались окремі операції з відходами (поводження з відходами). Так, Процедура видалення, утилізації та знищення непридатних до використання сільськогосподарської сировини і харчових продуктів, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1995 р. № 106, Методика видалення, переробки та знищення непридатної сільськогосподарської сировини і харчових продуктів, що знаходились під впливом пестицидів і агрохімікатів, затверджена Міністерством охорони здоров'я України від 07.03.1996 р. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 354 від 27.03.1996 р., якою було затверджено Процедуру видалення, утилізації, знищення та знешкодження непридатних або заборонених пестицидів і агрохімікатів і їх упаковки, таке поведження виконується виробниками або іншими компаніями, за умови наявності ліцензії на операції з управління небезпечними відходами та позитивного рішення державної санітарно-епідеміологічної експертизи.

З метою поліпшення охорони навколишнього природного середо-

вища та посилення відповідальності за порушення вимог природоохоронного законодавства Законом України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України з питань охорони навколишнього природного середовища» від 6 березня 1996 року № 81/96-ВР були внесені зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення у сфері поводження з відходами під час їх збирання, транспортування, зберігання, оброблення, утилізації, видалення або захоронення.

Характерною особливістю зазначеного періоду розвитку законодавства про відходи у сільському господарстві було закріплення в екологічному законодавстві основних правових засад поводження з відходами та прийняття розрізнених нормативно-правових актів, окремі статті яких регламентують окремі питання поводження з сільськогосподарськими відходами.

З прийняттям Закону України «Про відходи» від 05.03.1998 р. №187/98-ВР розпочинається новий період розвитку законодавства в досліджуваній сфері. Закон визначає правові, організаційні та економічні засади діяльності, пов'язаної із запобіганням або зменшенням обсягів утворення відходів, їх збиранням, перевезенням, зберіганням, обробленням, утилізацією та видаленням, знешкодженням та захороненням, а також з відверненням негативного впливу відходів на навколишнє природне середовище та здоров'я людини на території України. Законом визначено основні принципи поводження з відходами в Україні, які є спільними для всіх сфер життєдіяль-

ності, правовий режим відходів як об'єкта власності, правовий статус суб'єктів поводження з відходами, компетенцію органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері поводження з відходами.

На виконання Закону про відходи приймається велика кількість законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, які регламентують окремі питання поводження (окремі операції) з відходами: Закон України «Про альтернативні види рідкого та газового палива» від 14 січня 2000 року № 1391-XIV (з 2009 року – Про альтернативні види палива), Закон України «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14 січня 2000 року № 1393-XIV, Закон «Про перевезення небезпечних вантажів» від 06.04.2000 р. № 1644-III, Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 р. № 1360 «Про затвердження порядку ведення реєстру об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів» та інші.

Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004 р. № 1877-IV № 1877-IV конкретизовано, що належить до відходів від виробництва сільськогосподарської продукції (товарів), та визначив види державної фінансової підтримки суб'єктів агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, в тому числі у сфері поводження з відходами.

Наступним визначальним чинником у розвитку нормативно-правового регулювання поводження

з відходами у сільському господарстві стало прийняття Закону України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» від 07.04.2015 № 287-VIII, який започаткував поряд з тенденцією уніфікації законодавства про відходи диференціацію законодавчого регулювання поводження з відходами у сільському господарстві. Зокрема, з 2015 року питання управління відходами тваринництва стали сферою регулювання окремого закону, який визначає організаційні та правові засади для фізичних та юридичних осіб, які забезпечують діяльність, пов'язану з виробництвом, збором, транспортуванням, зберіганням, переробкою, утилізацією і видаленням побічних продуктів тваринного походження або оброблених побічних продуктів тваринного походження, які не призначені для споживання людиною. Закон визначає категорії продуктів (спираючись на величину ризиків для здоров'я людини і тварин), методи управління для кожної з цих категорій, права та обов'язки операторів ринку, вимоги до об'єктів поводження з відходами, а також відповідальність за порушення цих вимог.

Законом України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» від 18 травня 2017 року № 2042-VIII визначено правові та організаційні засади державного контролю, що здійснюється з метою перевірки дотримання операторами ринку законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин, а також законодавства про побічні продукти тваринно-

го походження під час ввезення (пересилання) таких побічних продуктів на митну територію України. На виконання зазначеного Закону розроблено Порядок знищення, утилізації кормів, повернення їх в обіг для годівлі тварин або для інших, ніж годівля тварин, цілей, затверджений наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 13 квітня 2020 р. № 689, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 12 червня 2020 р. за № 519/34802.

На сучасному етапі розвиток законодавства про відходи у сільському господарстві відбувається в рамках Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, схваленій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 року № 820-р, та Національного плану управління відходами до 2030 року, затвердженим розпорядженням КМУ від 20 лютого 2019 р. № 117, які передбачають, що нормативно-правові акти і нормативні документи, що розроблятимуться та прийматимуться на виконання цієї Стратегії, повинні базуватися виключно на принципах і положеннях відповідних актів європейського законодавства (Рамкової Директиви № 2008/98/ЄС Європейського парламенту та Ради від 19 листопада 2008 р. «Про відходи та скасування деяких директив»; Директиви Ради № 1999/31/ЄС від 26 квітня 1999 р. «Про захоронення відходів»; Директиви 94/62/ЄС Європейського парламенту та Ради від 20 грудня 1994 р. «Про упаковку та відходи упаковки» та ін.).

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правового регулювання поводження з відходами у сільсько-

му господарстві засвідчив, що законодавство в досліджуваній сфері за обсягом надзвичайно об'ємне, в статті були висвітлені лише окремі нормативно правові акти з метою виділення основних тенденцій розвитку законодавства про відходи у сільському господарстві. Становлення та розвиток законодавства України про поводження з відходами у сільському господарстві пройшло ряд етапів, кожен з яких має певні особливості. На першому етапі, який пов'язується з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), були закладені основні засади поводження з відходами у сільському господарстві. У спеціальному аграрному законодавстві окремі норми регламентують питання поводження з окремими видами сільськогосподарських відходів. Початок другого етапу ознаменований прийняттям Закону України «Про відходи» (1998 р.). Формується основний масив законодавства на засадах уніфікації правового регулювання. Третій етап пов'язаний з диференціацією законодавства про відходи у сільському господарстві та бере свій початок з прийняттям Закону України «Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною» (2015 р.). Необхідною умовою розвитку законодавства про відходи у сільському господарстві є його адаптація до вимог законодавства ЄС.

За змістом правові норми, що регламентують відносини у сфері поводження з відходами у сільському господарстві, можуть бути згруповані у наступні блоки правового регулювання: 1) норми, які визначають загальні засади поводження з

відходами у сільському господарстві; 2) норми, які регламентують особливості поводження з окремими видами відходів у сільському господарстві; 3) норми, які визначають правовий статус суб'єктів поводження з відходами у сільському господарстві; 4) норми, які регламентують окремі операції з відходами у сільському господарстві (збирання, переробка, перевезення, утилізація тощо); 5) норми в сфері інституційно-функціонального забезпечення поводження з відходами у сільському господарстві; 6) норми, які встанов-

люють відповідальність за порушення законодавства про поводження з відходами у сільському господарстві. За галузевою належністю зазначені вище норми законодавства належать до екологічного, земельного, аграрного, господарського, адміністративного, міжнародного та інших галузей права, що свідчить про формування в системі аграрного права України комплексного правового інституту поводження з відходами у сільському господарстві, який має міжгалузевий характер.

Список використаних джерел

1. Максименцева Н.О. Правове забезпечення поводження з небезпечними відходами: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2006. 19 с.
2. Юрескул В.О. Правове регулювання поводження з побутовими відходами в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2008. 19 с.
3. Малишева Н. Р., Єрофєєв М. І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків : Право, 2017. 416 с.

O. Kukhar, *Postgraduate student of the Department of Agrarian, Land and Environmental Law named after Academician V. Z. Yanchuk, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

ORCID:0000-0001-5858-6356

Normative-legal regulation of waste management in agriculture of Ukraine

The article is devoted to the analysis of normative-legal regulation of waste management in agriculture from the time of Ukraine's independence to the present day. Formation and development of the legislation of Ukraine on waste management in agriculture has passed a number of stages, each of which has certain features. At the first stage, which is associated with the adoption of the Law of Ukraine "On Environmental Protection" (1991), the basic principles of waste management in agriculture were laid down. In the special agrarian legislation separate norms regulate questions of management of separate kinds of agricultural waste. The beginning of the second stage was marked by the adoption of the Law of Ukraine "On Waste" (1998). The main array of legislation is formed on the basis of unification of

legal regulation. The third stage is related to the differentiation of legislation on agricultural waste and begins with the adoption of the Law of Ukraine "On animal by-products not intended for human consumption" (2015). A necessary condition for the development of legislation on agricultural waste is its adaptation to the requirements of EU legislation. In terms of content, the legal norms governing relations in the field of waste management in agriculture can be grouped into the following blocks of legal regulation: 1) norms that determine the general principles of waste management in agriculture; 2) norms that regulate the peculiarities of treatment of certain types of waste in agriculture; 3) norms that determine the legal status of subjects of waste management in agriculture; 4) norms that regulate certain operations with waste in agriculture (collection, processing, transportation, disposal, etc.); 5) norms in the field of institutional and functional support of waste management in agriculture; 6) norms that establish liability for violations of legislation on waste management in agriculture. According to the sectoral affiliation, the above legislation refers to environmental, land, agricultural, economic, administrative, international and other branches of law, which indicates the formation of a comprehensive legal institution of agricultural waste management in the agrarian law of Ukraine, which has an intersectoral nature.

Keywords: *waste, waste in agriculture, pesticides, waste management, waste management, legislation on waste management in agriculture.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.05

УДК 349.42

*Псутурі Б. Д.,
аспірант кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
ім. академіка В.З. Янчука
НУБіП України
ORCID: 0000-0002-1532-3668*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ГРУЗІЇ

У статті з'ясовано пріоритетні напрямком розвитку аграрного сектору економіки як Грузії так і України. Проведено порівняльно-правовий аналіз законодавства в частині регулювання виробництва органічної продукції рослинництва в Україні та Грузії. Запропоновано рекомендації щодо імплементації норм з грузинського законодавства у вітчизняне з метою вдосконалення останнього.

Ключові слова: виробництво органічної продукції рослинництва, органічне виробництво, сільськогосподарське виробництво, фермерське господарство.

Постановка проблеми. Розвиток органічного виробництва є особливо важливим та перспективним для аграрного сектору економіки України в контексті сталого розвитку, зокрема забезпечення продовольчої безпеки, здорового харчування та збереження навколишнього природного середовища. За оцінками спеціалістів органічне виробництво в Україні має значний потенціал, та проголошено одним з пріоритетних напрямків розвитку аграрної політики держави. Зокрема, відповідно до Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 р. № 275-р [1], «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки», затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів

України від 13.09.2017 № 664-р. [2] та «Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року», затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р [3] передбачено стимулювання збільшення площі сільськогосподарських угідь, на яких вирощується та/або виробляється органічна сільськогосподарська продукція, збільшення площі спеціальних сировинних зон та стимулювання переходу фермерських господарств на виробництво органічної продукції. Зазначені тенденції повною мірою відповідають міжнародним пріоритетним напрямкам розвитку аграрної сфери в контексті сталого розвитку, адже, як зазначає Носік В.В., «в умовах глобальних кліматичних змін на всіх континентах Планети Земля держави-члени ООН

визнають органічне виробництво як один з ключових напрямів розвитку світового сільського господарства» [4, с. 36-37].

З огляду на зазначене актуальним є дослідження зарубіжного досвіду та врахування його у вітчизняній практиці правового регулювання сучасних аграрних відносин. Для проведення порівняльного аналізу обрано законодавство Грузії як однієї із пострадянських країн, яка має схоже історичне минуле з Україною. Незважаючи на складний перехід до ринкової економіки, який супроводжувався реформуванням аграрних та земельних відносин, в даний час Грузія є однією з найвідкритіших країн з найпростішими умовами ведення бізнесу в субрегіоні і з економічним зростанням, що зберігається, хоча і є нестабільним [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі питанням правового регулювання органічного сільськогосподарського виробництва присвячено значна частина досліджень. Зокрема, варто звернути увагу на роботи О.В. Гафурової, В.М. Єрмоленка, Т.В. Курман, С.І. Марченко, В.В. Мельник, Д.С. Піддубної, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги та інших вчених, які висвітлювали правові питання ведення органічного сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, питанням правового регулювання саме виробництва органічної продукції рослинництва не достатньо приділялось уваги. Так само не було предметом дослідження аграрне законодавство Грузії, як найближчої до нашої держави країни, значна доля економіки якої припадає на виробництво продукції рослинництва (особливо виноробної та виноградної продукції)

та яка знаходиться на межі між Азією та Європою та входить до Центрально-Азійського регіону економічного співробітництва (надалі - ЦАРЕС).

Джерельною базою для проведення дослідження стали нормативно-правові акти України та Грузії в сфері органічного сільськогосподарського виробництва.

Постановка завдання. З огляду на зазначене, метою даної статті визначено порівняльний аналіз правового регулювання органічного рослинництва в Україні та Грузії, зокрема на прикладі Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва» від 25 липня 2006 року, формулювання пропозицій, спрямованих на оптимізацію та вдосконалення законодавства України в досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Насамперед необхідно зазначити, щодо термінологічних розбіжностей у застосуванні терміну «органічний». Це пояснюється, в тому числі, неоднаковим його трактуванням різними мовами. Зокрема, у Франції та Італії аналогом нашого «органічний» є «biologique» «biologica», у Польщі та Швеції використовуються терміни «ecologiczne» та «ecologisk» відповідно, а Англії - «organic» [6, с. 12], що є найбільш еквівалентним до дефініції, яка вживається в аграрному законодавстві України. Законодавство Грузії використовує терміни біологічний та органічний.

В законодавстві обох країн органічне сільськогосподарське вироб-

ництво визначено як пріоритетний напрямок розвитку аграрної сфери економіки, регламентується на рівні законів, та розглядається як одна із складових безпечності сільськогосподарської продукції.

Основними законодавчими актами, які регулюють правові засади виробництва органічної продукції (в тому числі органічної продукції рослинництва) в Грузії є Кодекс харчової/кормової безпеки, ветеринарії та захисту рослин від 8 травня 2012 року №6155-Іс. та Закон Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва» від 25 липня 2006 року №3511-ЇІ.

Структурно зазначений Закон складається з преамбули та 9 глав, які включають 18 статей, в тому числі перехідні та заключні положення. В зазначеному Законі умовно можна виділити три частини: загальну, основну та заключну. В загальній частині (Глава 1) визначено мету, завдання та сферу застосування закону, правові засади біологічного виробництва та тлумачення основних понять. Основна частина регламентує правові засади біовиробництва в галузі рослинництва, правила виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації біопродукції, сертифікації, імпорту та маркування біопродукції, юридичну відповідальність за порушення законодавства в сфері біовиробництва (Глави 2-8). В заключній частині (Гл. 9) врегульовано набуття чинності нормативно-правовим актом, першочергові заходи, зумовлені прийняттям Закону та особливості його застосування у перехідний період.

За повнотою викладення правових норм більшість статей зазначеного Закону має бланкетний хара-

ктер та відсилає до міжнародно визнаних санітарно-гігієнічних правил, норм та гігієнічних норм, що діють у Грузії, стандартів біологічного виробництва та стандартів біопродукції. Умови та підстави ведення біологічного рослинництва деталізовано у Постанові уряду Грузії № 198 від 30 липня 2013 р. «Про біопродукцію» [7].

Законодавство України про органічне рослинництво представлено Законом України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» [8] та значною кількістю підзаконних нормативно-правових актів, які прийняті на його виконання. За структурою та змістом Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» більш детально регламентує відносини в сфері виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Зокрема, Закон містить окремі розділи, присвячені правам та обов'язкам суб'єктів ринку органічної продукції, загальним засадам державного регулювання у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції, повноваженням органів виконавчої влади, що здійснюють державне управління та регулювання у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції та державному контролю (нагляду) у сфері органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції. Водночас, на відміну від законодавства Грузії в ньому відсутній розділ, присвячений питанням імпорту органічної продукції, що не відповідає Регламенту Ради (ЄС) №834/2007. Як зазначає О.В. Гафуро-

ва, з метою адаптації національного законодавства до законодавства ЄС в зазначеній сфері, необхідно встановити основні засади регулювання імпорتنих операцій із органічною продукцією на рівні закону [9, с. 280].

З аналізу термінологічного апарату, який наведено у ст. 4 Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва», можна зробити висновок, що до основних об'єктів правовідносин, що виникають в сфері біологічного виробництва, віднесено біовиробництво, біологічне землеробство, біопродукцію та екосистему. На особливу увагу заслуговує закріплення в зазначеному Законі поняття біологічного землеробства як упорядкованої системи сільськогосподарських операцій, яка включає методи планування, управління та виробництва продукції, яка сприяє взаємозалежності живих організмів навколишнього природного середовища при збереженні природного балансу. Слід зазначити, що ні в Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» ні в інших нормативно-правових актах України не міститься визначення біологічного землеробства, що є прогалиною, оскільки саме біологічне (або ж органічне) землеробство є основою органічного виробництва. В юридичній літературі звертається увага на важливе значення органічного землеробства у виробництві органічної продукції рослинництва та відмінності між органічним землеробством та органічним рослинництвом. Так, Н.В. Ільків [10, с. 302-321] зазначає, що термін «органічне рослинництво» з'явився в законодавстві нещодавно, а до того часу

поширеним було поняття «органічне землеробство». Водночас, вони не є тотожними, оскільки відповідно до ст. 1 Закону України Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» органічним рослинництвом є не лише органічне виробництво, яке пов'язане з вирощуванням культурних рослин, але й заготівля об'єктів рослинного світу. Сертифікація органічного виробництва серед іншого передбачає і оцінку придатності земель для органічного виробництва сільськогосподарської продукції. Тобто, органічне рослинництво є більш ширшим за змістом поняттям ніж органічне землеробство. Враховуючи те, що ведення органічного рослинництва щодо вирощування культурних рослин безпосередньо пов'язано з органічним землеробством, а в законодавстві України вживається термін «органічне землеробство» але не розкривається його поняття, вважаємо за доцільне закріпити в ст. 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» визначення поняття «органічного землеробства» в основу якого може бути покладено поняття біологічного землеробства, що містить ст. 4 Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва».

У ст. 4 Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва» містяться дефініція стосовно сфери органічного виробництва та поняття «біопродукції» - це продукція, правила виробництва й подальшої переробки, зберігання, перевозки, упаковки, маркування та реалізації якої відпо-

відає вимогам стандарту біологічної продукції та на етикетці якої міститься знак чи напис підтверджуючи це. Відповідно до стандартів біопродукції Закон передбачає вимоги до виробництва та переробки наступних продуктів:

б.а) первинна (неперероблена) продукція садівництва та тваринництва, призначені для харчових цілей;

б.б) продукція переробки рослин та тварин, призначені для продовольства, які виробляються з одного чи декількох інгредієнтів рослинного або тваринного походження (сировини);

б.в) корма, комбікорма та інші продукти, вироблені для кормління тварин, не вказані в підпункті "б.а" цього пункту.

В ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» міститься подібне визначення «органічний харчовий продукт», який по змісту схожий з терміном «біопродукція» Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва», але як ми можемо бачити в грузинському законі більш детально розписано, що саме входить до поняття «біопродукція». Натомість, в Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» окремо наведені визначення про «органічне рослинництво», «органічне насіння і садивний матеріал», «органічне виробництво», «органічне виноробство», а також «суб'єкти ринку органічної продукції», чого немає в Законі Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва».

Правовим засадам виробництва органічної продукції рослинництва присвячена Глава II Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва», яка має назву «Біовиробництво в рослинництві» та закріплює основні умови виробництва біопродукції. Конкретизація цих умов та відповідних заборон міститься в Постанові уряду Грузії «Про біопродукцію» від 30 липня 2013 р. № 198, в якій визначено правила ведення органічного землеробства, виробництва, переробки, маркування, розподілу, реалізації, а також добровільної сертифікації органічної продукції та пов'язаних із нею відносин.

У свою чергу в Законі України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» правове регулювання органічного виробництва регулюється в Розділі V під назвою «Органічне виробництво». Необхідно зазначити, що в українському Законі міститься окрема стаття, в якій перелічені галузі що входять до органічного виробництва, в тому числі і органічне рослинництво (ст. 13 Закону), на відміну від грузинського Закону, в якому подібна стаття відсутня. Детальні правила органічного виробництва та обігу органічної продукції рослинництва затверджено Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку (детальних правил) органічного виробництва та обігу органічної продукції» від 23 жовтня 2019 р. № 970.

Порівнюючи підстави та умови ведення органічного рослинництва в Грузії та Україні варто відзначити, що вони є подібними. Так, законодавство цих країн містить основну

вимогу до оператора, яка полягає у сертифікації органічного виробництва, регламентує особливості використання засобів захисту рослин та добрив, методи ведення сільськогосподарського виробництва, закріплює обов'язок дотримання сівозмін, заборони на використання культур та препаратів, отриманих методами генної інженерії та ін. (див. ст. 5 Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва», ст. 14 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»). При цьому, в законодавстві Грузії заборона використання ГМО та інших речовин закріплена в законі, натомість в Україні такі заборони визначені на рівні підзаконного нормативно-правового акту (Постанова Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2019 р. № 970). Оскільки підзаконні акти мають прийматись на виконання закону, а права та обов'язки мають бути визначені саме в законодавчому акті, вважаємо доцільним доповнити ст. 14 Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» пунктом 3, в якому буде перелічено заборони, які накладаються при здійсненні органічного виробництва, взявши за основу ч. 4 ст. 5 Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва».

Як уже зазначалось вище, в законодавстві Грузії та України розвиток органічного сільськогосподарського виробництва проголошується пріоритетним напрямком аграрного сектору економіки. В цій частині законодавство Грузії, на нашу думку, є

більш прогресивним, оскільки не лише декларується пріоритетність, як в законодавстві України, а прийнято спеціальну Програму сприяння біовиробництву (код программы: 31 05 14), затверджену Постановою уряду Грузії 12 липня 2022 р. № 358. Програма наразі діє в пілот-ному режимі, в 2022 році на її здійснення виділено з Державного бюджету Грузії 300 тис. ларі (\$112 тис.), а на 2023 р. фінансування програми зросте до 500 тис. ларі (\$186 тис.). При цьому «з урахуванням того факту, що підтримка органічного виробництва є одним із пріоритетів держави, у разі потреби буде розглянуто питання збільшення фінансування» [11].

Виконавцем програми є Агентство розвитку села а координатором Міністерство охорони навколишнього середовища і сільського господарства Грузії. Програма сприяння біовиробництву поширюється на дві категорії суб'єктів господарювання. До першої належать бенефіціари - громадяни Грузії, фізичні особи підприємці чи юридичні особи, зареєстровані в Грузії, які перебувають на етапі переходу на біовиробництво, і мають намір розпочати виробництво органічної продукції. Друга категорія це суб'єкти господарювання, які займаються виноградарством та бджільництвом. Програма сприяння біовиробництву передбачає напрямки, за якими компенсуються витрати та їх розмір. Згідно з чинними умовами програми, Агентство розвитку села відшкодовує бенефіціару 70% усіх витрат (але не більше 7 тис. ларі або \$2,6 тис.), пов'язаних із процесом отримання біосертифікату та консультаційного обслуговування за весь період. Якщо ж джерелом співфінан-

сування з боку бенефіціара будуть кошти, отримані від організації-донора, відшкодування становитиме не більше 40% (але не більше 4 тис. скриньок або \$1,5 тис.).

Суб'єктам господарювання, які займаються виноградарством та бджільництвом, крім зазначених витрат, відшкодовується частина витрат на придбання в процесі конверсії допущених в органічному виробництві органічних добрив та біопрепаратів проти захворювань і шкідників рослин, біопрепаратів для лікування бджіл, а також на аналіз меду та воску (ст. 5 Постановою уряду Грузії 12 липня 2022 р. № 358) [11].

В Україні державна підтримка виробників органічної сільськогосподарської продукції здійснюється відповідно до ст. 17² Закону України «Про державну підтримку сільськогосподарства України». І передбачає виділення бюджетних субсидій з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь та/або одну голову великої рогатої худоби; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на проведення сертифікації органічного виробництва; відшкодування до 30 відсотків вартості витрат на придбання дозволених для використання засобів захисту рослин та добрив, насіння, садивного матеріалу та кормів. У разі використання меліорованих земель, сільськогосподарським товаровиробникам може надаватися державна підтримка у вигляді бюджетної дотації, в тому числі на компенсацію вартості електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу. Відшкодування здійснюється шляхом виплати бюджетної дотації на одиницю оброблюваних угідь. У Державному бюджеті України

2021 року були передбачені кошти на підтримку органічного виробництва. Але, відсутність відповідного порядку їх розподілу призвела до того, що на регіональному рівні так і не були створені комісії для формування отримувачів державної підтримки і багато областей просто не впроваджує у себе регіональні програми, що по суті, унеможливорює державну підтримку виробників органічної продукції [12; 13, с. 128–129]. На жаль, на сьогоднішній день ситуація не змінилася.

Висновки. Підсумовуючи все вищезазначене, можна дійти висновку, що пріоритетним напрямком розвитку аграрного сектору економіки як Грузії так і України є розвиток органічного сільськогосподарського виробництва. Законодавство Грузії та України про органічне сільськогосподарське виробництво є подібним, оскільки триває процес адаптації до законодавства Європейського Союзу. Водночас, окремі правові норми Закону Грузії «Про здійснення біологічного сільськогосподарського виробництва» можуть бути імплементовані до Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції», зокрема в частині органічного землеробства, імпорту органічної продукції, вимог до органічного сільськогосподарського виробництва. Крім того, вартим записання є досвід заохочення переходу на органічне сільськогосподарське виробництво. Це сприятиме вдосконаленню вітчизняного законодавства стосовно правового регулювання виробництва органічної продукції рослинництва.

Список використаних джерел

1. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 р. № 275-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#Text>
2. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 664-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80#Text>
3. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80#Text>
4. Носік В. В. Теоретичні та законодавчі основи здійснення права на органічне виробництво в умовах реалізації цілей сталого розвитку до 2030 року в Україні. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення. Монографія. Харків: Юрайт, 2020. 308 с. С. 36-37.
5. Грузія. Перспективи інноваційної політики 2020: Восточная Европа и Южный Кавказ. URL: https://unece.org/sites/default/files/2021-09/RU-Sub-regional_Innovation_Policy_Outlook_2020_GEORGIA_CHAPTERS.pdf
6. Шкуратов О.І, Чудовська В.А., Вдовиченко А.В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку: монографія. К.: ТОВ «ДІА», 2015. 248 с. С. 12.
7. Про біопродукцію. Постанова уряду Грузії №198 від 30 липня 2013 р. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/1978999?publication=0>
8. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10.07.2018 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 36, ст. 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text>
9. Гафурова О.В. Адаптація аграрного законодавства України до вимог ЄС у сфері органічного сільськогосподарського виробництва. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення: монографія; за заг. ред. проф. М.В. Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 273-286.
10. Ільків Н.В. Основні напрями вдосконалення правового регулювання використання земель для ведення органічного землеробства. Achievements of Ukraine and the EU in ecology, biology, chemistry, geography and agricultural sciences : Collective monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. 1163 p. С.302-321.
11. На підтримку фермерів, які переходять на біовиробництво, в держбюджеті Грузії 2023 року передбачено \$186 тисяч. URL: <https://east-fruit.com/uk/novyny/napidtrymku-fermeriv-yaki-perekhodyat-na-biovyrobnystvo-v-derzhbyudzheti-hruziyi-2023-roku-peredbacheno-186-tysyach/>
12. Мінекономіки заважає виробникам органічної продукції отримати держпідтримку. URL: <https://agropolit.com/blog/484-minekonomiki-zavajaye-virobnikam-organichnoyi-produktsiyi-otrimati-derjpidtrimku>
13. Марченко С.І. Правові проблеми державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. Органічне сільськогосподарське виробництво в Україні: правові засади ведення: монографія; за заг. ред. проф. М.В. Шульги. Харків: Юрайт, 2020. С. 123-132

B. Psuturi, *post graduate student of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-1532-3668

Legal regulation of the production of organic crop production in Ukraine and Georgia

The article clarifies the priority directions for the development of the agricultural sector of the economy of both Georgia and Ukraine. A comparative analysis of the legislation regarding the regulation of the production of organic plant products in Ukraine and Georgia was carried out. Recommendations regarding the implementation of norms from the Georgian legislation into the national legislation are provided, with the aim of improving the latter. The analyzed works of O.V. Gafurova, V.M. Yermolenko, T.V. Kurman, S.I. Marchenko, V.V. Melnyk, D.S. Piddubnoi, A.M. Stativky, V.Yu. Urkevycha, M.V. Shulga and other scientists who highlighted the legal issues of conducting organic agricultural production. The legislation of Georgia and Ukraine on organic agricultural production is similar, as the process of adaptation to the legislation of the European Union is ongoing. Thus, the legislation of these countries contains the main requirement for the operator, which consists in the certification of organic production, regulates the specifics of the use of plant protection products and fertilizers, methods of agricultural production, establishes the obligation to observe crop rotation, bans on the use of crops and drugs obtained by genetic engineering methods etc. In the legislation of Georgia and Ukraine, the development of organic agricultural production is declared a priority direction of the agrarian sector of the economy. In this part, the legislation of Georgia, in our opinion, is more progressive, since it not only declares priority, as in the legislation of Ukraine, but also adopts a special program for promoting bioproduction. At the same time, separate legal norms of the Law of Georgia "On Implementation of Biological Agricultural Production" can be implemented into the Law of Ukraine "On Basic Principles and Requirements for Organic Production, Circulation and Labeling of Organic Products", in particular in terms of organic farming, import of organic products, requirements for organic agricultural production. In addition, the experience of encouraging the transition to organic agricultural production is worth borrowing. This will contribute to the improvement of domestic legislation regarding the legal regulation of the production of organic crop production.

Keywords: *production of organic crop production, organic production, agricultural production, farming.*

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.06
УДК 342.95

Єфремов А. О.,
кандидат юридичних наук,
начальник Головного управління
ДПС у Харківській області як
відокремленого підрозділу
Державної податкової служби України

ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

У статті визначено ознаки державної податкової політики як об'єкта адміністративно-правового регулювання, на підставі яких сформульовано таке визначення останнього: це комплекс організаційно управлінських суспільних відносин врегульованих нормами адміністративного права та «управлінськими звичаями», що виникають у сфері оподаткування між державою (органами державної влади) та іншими суб'єктами з метою досягнення балансу між фінансовими ресурсами держави та обсягом її видатків, що залежать від потреб держави в конкретний період.

Ключові слова: державна податкова політика, адміністративно-правове регулювання, податкова реформа, фінансова реформа, публічне адміністрування.

Постановка проблеми. Державна політика в будь-якій соціально значущій сфері поєднує а собі важливі управлінські процеси, без яких ефективно виконання державою поставлених перед нею завдань вбачається неможливим. Вона є своєрідним орієнтиром, тією дорожньою картою, відповідно до якої систематично удосконалюються різноманітні заходи, які в свою чергу, є невід'ємною частиною діяльності держави в кожному з сегментів державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблем функціонування податкової сфери держави та

питанням щодо її удосконалення присвятили свої роботи такі вчені як: І. А. Дем'янчук, І. З. Крет, А. І. Крисоватий, С. О. Масліченко, Н. П. Мацелюх, К. І. Милованова, Д. С. Насипайко, О. І. Огірко, Ю. В. Петленко, М. І. Соф'їн. Разом із тим, у вказаних дослідженнях прослідковується відсутність комплексного підходу щодо розгляду державної податкової політики як об'єкту адміністративно-правового регулювання. Зі свого боку, визначення дефініції останнього та встановлення його ключових ознак потребує систематичного аналізу теоретичних здобутків у різних галузях, зокрема: адмі-

ністративного права (Ю. П. Битяк, В. В. Богущий, В. В. Галушко, В. М. Гаращук, В. В. Зуй, Т. О. Коломоець, В. І. Олефір, М. П. Пихтін), в тому числі в часині визначення змісту адміністративно правового регулювання в інших соціально значущих сферах (В. Ю. Волков, І. О. Грицай, Ю. А. Козаченко, К. Ю. Примаков, Л. О. Шапенко); теорії держави та права (С. С. Алексєєв, П. П. Андрушко, Т. П. Базова, В. Г. Гончаренко, О. В. Петришин, М. В. Цвік); теорії державного управління (Т. М. Брус, К. О. Ващенко, О. М. Десятнюк, Ю. В. Ковбасюк, О. Р. Козакевич, Н. В. Коршунова, О. В. Лаврук, В. Є. Романов, О. М. Рудік, О. Ф. Скакун, Ю. П. Сурмін).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на те, що від ефективності забезпечення економічної безпеки держави безпосередньо залежить стан національної держави в цілому, важливого значення набуває з'ясування змісту поняття «державна податкова політика як об'єкт адміністративно-правового регулювання» та виокремлення його характерних ознак.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу існуючих наукових напрацювань, а також чинного законодавства України і практики його реалізації визначити зміст поняття «державна податкова політика як об'єкт адміністративно-правового регулювання» та виокремити його характерні ознаки. Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наукові підходи до трактування термінів «державна політика», «податкова політика», «регулювання», «адміністратив-

но-правове регулювання»; надати авторське тлумачення державної податкової політики як об'єкта адміністративно-правового регулювання; сформулювати ознаки державної податкової політики як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. В теорії управління державну політику визначають як: «напрямок дій або утримання від них, обраний органами державної влади для вирішення певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем» [1, с. 122]; «відносно стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність уряду щодо певної проблеми або предмета розгляду, яка здійснюється ним безпосередньо або опосередковано через уповноважених агентів і впливає на життя суспільства» [2, с. 12]; «сукупність ціннісних цілей, державно-управлінських заходів, рішень і дій, порядок реалізації державно-політичних рішень (поставлених державною владою цілей) і системи державного управління розвитком країни» [3, с. 8].

Більш детальне визначення державної політики знаходимо в монографічній роботі Н. В. Коршунова: це «цілеспрямованої, відносно стабільної, свідомо-вольової, правової форми організації та здійснення діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що за допомогою спеціальних засобів, методів і процедур спрямована на вироблення стратегічного курсу розвитку найважливіших сфер життєдіяльності суспільства і тактичного управління ними з метою найбільш оптимального узгодження інтересів соціальних суб'єктів» [4, с. 204].

Державну політику можна описати як легальну системну цілеспря-

мовану діяльність держави засновану на певних принципах і ідеологічних засадах, за допомогою сукупності методів і способів, що має конкретні форми вираження, зокрема прийняття та реалізація управлінських рішень, з метою удосконалення функціонування соціально важливих сфер і задоволення соціальних потреб суспільства. Державна політика, як і будь-яке складне та багатогранне явище має свою власну структуру, до якої зазвичай зараховують такі елементи (блоки): «інституційний (державна, органи державної влади, політичні партії), нормативний (норми, положення, державні програми) й матеріальний (засоби для реалізації поставленої мети), а також рівні її здійснення – місцевий, регіональний, загальнодержавний, міжнародний» [5, с. 256–257].

Однією зі сфер державного управління, які мають соціальне значення є фінансова політика, котру правильним буде визнати одним із видів (напрямів) державної політики [5, с. 10]. В той же час, фінансова політика держави об'єднує бюджетну та податкову політику, втілення яких покликано забезпечити необхідне наповнення Державного та місцевих бюджетів держави, обрати раціональні способи акумулювання та асигнування відповідних коштів. Не зважаючи на близький зміст державної та податкової політики держави та спільну сферу реалізації, важливо розуміти, що бюджетна політика держави провадиться з метою формування достатнього грошового ресурсу держави та його раціонального використання, в той час, коли податкова політика стосується процесів оподаткування.

Зазвичай під податковою політикою розуміють «сукупність правових, економічних і організаційних заходів держави у сфері оподаткування щодо регулювання податкових відносин, за допомогою яких держава встановлює умови оподаткування та які направлені на забезпечення надходжень податків до централізованих фондів грошових ресурсів держави й стимулювання економічного зростання за допомогою податкової системи» [7, с. 75]. Необхідно зазначити, що податкова, як і будь-яка інша державна політика не може зводитись виключно до певного кола заходів, адже являє собою довгостроковий процес, що складається з стадій і етапів, заснований на певній теоретичній базі, сталих орієнтирах, конкретних цілях, меті та передбачає обрання оптимальних механізмів її реалізації. Основна мета податкової політики полягає в досягненні балансу між фінансовими ресурсами держави та обсягом її видатків, що залежать від потреб держави в конкретний період. Не зважаючи на прикладний характер мети податкової політики, вона також спрямована на всебічну реалізацію інтересів громадян і держави: «платників податків через створення умов оподаткування; громади в контексті залучення фінансових ресурсів для здійснення самоврядування; держави для виконання нею функції з фінансування реалізації соціально-економічних програм та стимулювання економічного зростання» [8, с. 120].

Поряд з поняттям податкової політики в теорії права вживається ще один термін – фінансова політика, що обумовлює необхідність визначення його співвідношення з понят-

тям «податкова політика», зокрема шляхом окреслення змісту категорії фіскальної політики. Так, Ю. В. Петленко пропонує під фіскальною політикою розуміти «складову фінансової діяльності держави, що представляє собою керовану систему і на різних стадіях розвитку економіки сприяє досягненню поставлених цілей – забезпечення сталого економічного зростання; зниження впливу циклічності економіки на добробут населення; стимулювання високо рівня зайнятості населення; забезпечення помірних темпів інфляції, вирівнювання економічного розвитку регіонів тощо» [9, с. 29]. Між тим, наведена дефініція є достатньо широкою та не відбиває специфіку та особливостей фіскальної політики, адже певні системи, які забезпечують стаке економічне зростання можуть мати місце поза фіскальною сферою. Більш обґрунтованим, на наш погляд, є визначення фіскальної політики держави яке пропонують О. І. Огірко та І. З. Крет: «це цілеспрямована політика в галузі доходів державного бюджету, політику щодо встановлення (визначення) та отримання (акумулювання) надходжень до нього (тобто до державного бюджету) з метою вирішення таких ключових (основних) завдань, як: 1) зменшення загального рівня безробіття; 2) підвищення рівня якості життя населення; 3) стимулювання підприємницької діяльності (ініціативи); 4) недопущення неефективного використання ресурсів; 5) розвиток інноваційно-інвестиційної діяльності; 6) недопущення зростання рівня інфляції» [10, с. 2001, 2006]. Схоже фіскальну політику держави розуміє І. А. Дем'янчук як «узгоджену діяльність держави у

сфері справляння податків, фінансування витрат держави та здійснення запозичень з метою забезпечення згладжування циклічних коливань в економіці та прогресивного економічного розвитку» [11, с. 825]. Належність фіскальної та податкової політики держави до процесу встановлення та стягування податків, зборів і інших загальнообов'язкових платежів, а також відсутність інших процесів які охоплюються вказаними видами державної політики, та стосуються оподаткування, та підстави для ототожнення державної та фіскальної політики держави. Ідентичний підхід прослідковується в дослідженнях таких вчених як: О. М. Дестнюк [11, с. 30], О. О. Молдован, О. В. Шевченко, О. О. Єгорова, Я. А. Жаліл [13, с. 3], С. О. Масліченко [14, с. 8], О. Р. Козакевич [15, с. 1002], М. І. Соф'їн [16, с. 45] та інших.

В свою чергу, дослідження податкової політики як об'єкту адміністративно-правового регулювання, потребує детального з'ясування змісту елементів останнього, з метою правильної характеристики такого об'єкту.

Слово регулювання означає дію за значенням регулювати, тобто «впорядковувати що-небудь, керувати чимось, підкоряючи його відповідним правилам, певній системі» [17, с. 480]. В такому контексті під правовим регулюванням необхідно розуміти впорядкування, приведення у відповідність, суспільних відносин за допомогою права (правових норм). Саме така ідея була покладена в основу визначення дефініцій правового регулювання, котрі утвердились в юриспруденції:

1) «здійснюваний за допомогою правових засобів (юридичних

норм, індивідуальних приписів, правовідносин тощо) результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини» [18, с. 226] (за С. С. Алексєєвим);

2) «форма регулювання суспільних відносин, яка забезпечує відповідність поведінки їхніх учасників вимогам і дозволам, що міститься у нормі права» (за В. Г. Гончаренко) [19, с. 218];

3) «здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток» (О. Ф. Скакун) [20, с. 532];

4) «здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування» (за В. Д. Ткаченко та Є. Б. Ручкіним) [21, с. 207-208].

Аналіз наведених визначень дозволяє резюмувати, що правове регулювання це загальне поняття, яке позначає процес впливу держави на суспільні відносини за допомогою використання юридичних засобів і методів за для приведення їх у відповідність з конкретними уніфікованими правилами. З огляду на множинність сфер правового регулювання, адже суспільні відносини де-факто без перебільшення виникають в кожній із соціальних сфер, а також різноманітності прийомів і методів, які використовуються під час такої процедури, таке регулювання прийнято поділяти на окремі види, залежно від галузі права, норми якої використовуються для урегулювання суспільних відносин. Зважаючи на роль адміністративного права в рег-

ламентатії суспільних відносин у публічній сфері, цілком обґрунтованим вбачається виокремлення адміністративно-правового регулювання як самостійного виду діяльності.

Корифеї адміністративного права Ю. П. Битяк і В. В. Галуцько під адміністративно-правовим регулюванням розуміють «цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових заходів прав свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави» [22, с. 229; 23, с. 242]. Наведене визначення є загальним і конкретизуються в залежності від сфери здійснення адміністративно-правового регулювання. Наприклад, В. Ю. Волков у своєму монографічному дослідженні визначає адміністративно-правове регулювання в галузі стандартизації та сертифікації як «цілеспрямований та упорядковуючий вплив держави з використанням адміністративно-правових методів, орієнтованих на забезпечення безпеки та якості продукції, процесів та послуг, на суспільні відносини, що виникають під час розробки, прийняття і виконання вимог стандартів, підтвердження відповідності об'єктів установленим вимогам нормативних документів для забезпечення оптимальної конкурентоспроможності продукції на міжнародному ринку та раціонального використання природних ресурсів» [24, с. 4].

Л. О. Шапенко розкриває зміст адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності наступним чином: «це складний процес цілеспрямованого впливу держави на

всі компоненти страхової галузі, здійснюваний за допомогою комплексу адміністративно-правових засобів та інших правових явищ, які в сукупності складають механізм адміністративно-правового регулювання з метою вдосконалення правовідносин щодо захисту майнових інтересів страхувальників чи третіх осіб (інвесторів) та активізації інвестиційної діяльності страховиків, спрямованої на відтворення фінансово-економічних процесів» [25, с. 249].

Ю. А. Козаченко у науковій роботі на тему «Адміністративно-правове регулювання забезпечення прав пацієнта в Україні» наводить власне визначення такого регулювання: «це цілеспрямований владно-організаційний вплив органів управління в межах їхніх повноважень на впорядкування суспільних відносин у сфері охорони здоров'я, створення надійних умов для реалізації прав пацієнтів, їх гарантування, захист і охорону» [26, с. 17].

Необхідно звернути увагу на те, що всі наведені визначення адміністративно-правового регулювання в кожній конкретній сфері описані через систему такого регулювання та її кінцеву мету. Наприклад: суб'єкт впливу – держава чи уповноважений орган; об'єкт – конкретна сфера чи галузь; зміст – інструменти за допомогою яких здійснюється такий регулюючий вплив. Більш наглядно елементи системи адміністративно-правового регулювання можна навести на прикладі висновків роботи І. О. Грицай і К. Ю. Примаков окрім визначення поняття «адміністративно-правове регулювання у сфері масової інформації в Україні», до його системи пропонують відносити: об'єкт, суб'єкт, методи та засоби ад-

міністративно-правового регулювання у сфері масової інформації в Україні, відносини, які виникають і розвиваються в межах даної сфери [27, с. 27].

Межі об'єкта адміністративно-правового регулювання доцільно визначати через предмет адміністративного права, оскільки регулююча діяльність, що здійснюється за допомогою адміністративно-правових норм не може знаходитись поза межами останнього. Загальноприйнятим у юриспруденції є розуміння предмета адміністративного права як сукупності відносин, які пов'язані з «1) діяльністю органів виконавчої влади; 2) внутрішньо-організаційною діяльністю інших державних органів, підприємств, установ, організацій; 3) управлінською діяльністю органів місцевого самоврядування; 4) здійсненням недержавними суб'єктами делегованих повноважень органів виконавчої влади; 5) розглядом судами справ про адміністративні правопорушення» [22, с. 28; 28, с. 6].

Висновки. Екстраполюючи наведене вище на державну податкову політику як об'єкт адміністративно-правового регулювання можна стверджувати, що в даному випадку першочергове значення мають правові та управлінсько-організаційні аспекти, котрі мають місце під час формування та реалізації такої політики. Тому, в контексті даного дослідження державна податкова політика, насамперед, буде розглядатись в організаційно-правовому, а не економічному аспекті. Відповідно можемо сформулювати наступні ознаки державної податкової політики як об'єкту адміністративно-правового регулювання:

а) це суспільні відносини, що виникають, розвиваються та припиняються в сфері оподаткування;

б) такі відносини мають характер системності;

в) мають організаційно-управлінський характер;

г) регламентується нормами адміністративного права;

г) ґрунтується на «управлінських звичаях», тобто видах прийомів і способах управління вироблених наукою;

д) виникають із приводу: удосконалення системи суб'єктів оподаткування; підвищення професійного рівня персоналу податкових органів; усунення бюрократичних елементів за для забезпечення простих і зрозумілих податкових процедур; всебічної реалізації інтересів громадян, платників податків тощо;

е) наслідком розвитку таких відносин є діяльність держави в сфері оподаткування, яка має різні прояви (форми);

є) заснована на концептуальних засадах, основних ідеях, які корелюються з обраними оптимальними шляхами удосконалення сфери оподаткування;

ж) головною метою розвитку таких відносин є досягненні балансу

між фінансовими ресурсами держави та обсягом її видатків, що залежать від потреб держави в конкретний період.

Спираючись на визначені ознаки можемо сформулювати визначення поняття «державна податкова політика як об'єкт адміністративно-правового регулювання» – це комплекс організаційно управлінських суспільних відносин врегульованих нормами адміністративного права та «управлінськими звичаями», що виникають у сфері оподаткування між державою (органами державної влади) та іншими суб'єктами з метою досягненні балансу між фінансовими ресурсами держави та обсягом її видатків, що залежать від потреб держави в конкретний період.

При чому, саме на етапі її формування стратегічно важливе значення відіграють її засади, адже вони становлять не тільки основу для перспективної розбудови державної податкової політики, від них також залежить ефективність реалізації заходів у її межах. А тому, концептуальні засади державної податкової політики доцільно визнати перспективним напрямом наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. К.: НАДУ, 2011. Т. 4: Галузеве управління. 2011. 648 с.
2. Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2003. 72 с.
3. Державна політика: підручник / Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [та ін.]; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. К.: НАДУ, 2014. 448 с.
4. Коршунова Н. В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 240 с.
5. Лаврук О. В. Сутність поняття державної політики. *Університетські наукові записки*. 2018. № 3-4. С. 254-263.
6. Крисоватий А. І. Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні: монографія. Тернопіль: Карт-бланш, 2005. 371 с.

7. Насипайко Д. С. Податкова політика України: проблеми та перспективи розвитку. *Наукові записки*. 2012. Вип. 12. Ч. 1. С. 74-80.
8. Мацелюх Н. П. Податкова реформа як спосіб трансформації парадигми податкової діяльності держави. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*. 2020. Вип. 4. С. 115-126.
9. Петленко Ю. В., Милованова К. І. Теоретичні та методологічні аспекти фіскальної політики держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2017. Вип. 1. С. 28-35.
10. Огірко О. І., Крет І. З. Фіскальна політика держави: сутність та аналіз особливостей складових з їх компонентами. *Traektoriâ Nauki. Section «Economics»*. 2018. Vol. 4. № 8. Р. 2001-2008.
11. Дем'янчук І. А. Теоретичні основи фіскальної політики в умовах економічного спаду. Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. 2015. Вип. 4. С. 822-825.
12. Десятнюк О. М. Ризики фіскальної політики як загроза макроекономічній стабільності держави. *Світ фінансів*. 2012. № 4. С. 23-32.
13. Пріоритети реформування податкової політики України: як перейти від фіскалізму до стимулювання ділової активності? К.: НІСД, 2010. 80 с.
14. Масліченко С. О. Фіскальний механізм у системі державного регулювання: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01.К., 2002. 19 с.
15. Козакевич О. Р. Особливості фіскальної політики у системі важелів стимулювання національної економіки України. *Traectoria Nauki*. 2018. № 7. Т. 4. С. 1001-1006.
16. Соф'їн М. І. До питання принципів фіскальної політики в Україні в умовах євроінтеграції. Підприємство, господарство і право. 2019. Вип. 6. С. 240-244.
17. Білодід І. К. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970-1980. Т. 8, 1977. 927 с.
18. Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права: учебник. Москва: Юрид. лит., 1987. 448 с.
19. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова [та ін.] / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2004. 320 с.
20. Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
21. Цвік М. В., Петришин О. В. Загальна теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2009. 584 с.
22. Адміністративне право: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, В. В. Богущкий [та ін.]; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Х.: Право, 2010. 624 с.
23. Адміністративне право України: навчальний посібник: у 2-х т. / В. В. Галунько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін [та ін.] / за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон: ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
24. Волков В. Ю. Адміністративно-правове регулювання в галузі стандартизації та сертифікації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеса, 2013. 20 с.
25. Шапенко Л. О. Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання страхування у сфері інноваційно-інвестиційної діяльності. *Uropean Political and Law Discourse*. 2015. Volume 2. Issue 2. С. 246-251.
26. Козаченко Ю. А. Адміністративно-правове регулювання забезпечення прав пацієнта в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. 24 с.
27. Грицай І. О., Примаков К. Ю. Адміністративно-правові основи регулювання у сфері масової інформації в Україні: монографія. К.: «Хай-Тек Прес», 2018. 256 с.

28. Коломоєць Т. О. Адміністративне право України: підручник. Київ: «Істина», 2008. 458 с.

A. Yefremov, PhD in Science of Law, Head of the Main Directorate of the STS in Kharkiv region

ORCID: 0000-0001-7972-0323

**State tax policy as an object of administrative and legal regulation:
concept and features**

The article formulates the following features of the State tax policy as an object of administrative and legal regulation: a) these are social relations which arise, develop and terminate in the field of taxation; b) such relations are systemic in nature; c) they are organizational and managerial in nature; d) they are regulated by administrative law; e) they are based on "managerial customs", i.e., the types of techniques and methods of management developed by science; f) they arise due to: improvement of the system of taxation subjects; enhancement of professionalism of taxpayers; and g) they are based on the principles of administrative and legal regulation.

Based on the identified features, the author proposes a definition of the concept of "state tax policy as an object of administrative and legal regulation" as a complex of organizational and managerial social relations regulated by administrative law and "managerial customs" arising in the field of taxation between the State (public authorities) and other entities with a view to achieving a balance between the financial resources of the State and the amount of its expenditures which depend on the needs of the State in a particular period.

Keywords: *state tax policy, administrative and legal regulation, tax reform, financial reform, management, public administration.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВ

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.07

УДК: 343.3

Каменський Д. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри правознавства
Бердянського державного
педагогічного університету
ORCID: 0000-0002-3610-2514

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗКРАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ: НОВЕЛА ВІТЧИЗНЯНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Метою статті є розкриття змісту дискусійних ознак складу незаконного використання гуманітарної допомоги, передбаченого ст. 201-2 КК України; з'ясування обґрунтованості появи цієї заборони та її можливого впливу на правозастосування; визначення перспектив розвитку кримінального закону у відповідній царині.

Висвітлено неузгодженості аналізованої кримінально-правової заборони з положеннями регулятивного законодавства – законами України «Про гуманітарну допомогу» і «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Зокрема, встановлено, що нецільове використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв, відмінне від розпорядження таким майном з метою отримання прибутку, не утворює складу розглядуваного кримінального правопорушення. Доведено, що в переважній більшості випадків дії, заборонені чинною редакцією ст. 201-2 КК, за її відсутності визнавались би розкраданнями і кваліфікувались б за однією з частин ст. 191 КК як привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем.

За результатами вивчення релевантних матеріалів правозастосовної практики показано проблемність інкримінування ознак вини та зокрема мети в досліджуваній забороні.

Сформульовано висновок про те, що доповнення КК України статтею 201-2 стало черговим проявом невинуватеної казуїстичності кримінального закону. Обґрунтовано позицію про необхідність виключення з КК дослідженої кримінально-правової заборони як непотрібного прояву надмірної (надлишкової) криміналізації.

Ключові слова: гуманітарна допомога, благодійні пожертви, криміналізація, використання, привласнення, розтрата, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Протягом тривалої історії людство стикалось із різними проявами військових конфліктів, з різними видами катастроф та інших надзвичайних подій; однак у нові часи людство нарешті усвідомило свою відповідальність перед постраждалими від таких подій та навчилось справлятися з їх наслідками. Саме з цього колективного усвідомлення й розвилось сучасне розуміння гуманітарної допомоги як прояву солідарності; надалі відбулось формулювання блоку правових норм, що регулюють таку діяльність.

У переліку ухвалених під час воєнного стану законів, спрямованих на зміцнення національної безпеки та обороноздатності України, і на підставі яких КК зазнав серйозних змін, Закон України від 24 березня 2022 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне використання гуманітарної допомоги» (далі – Закон від 24 березня 2022 р.), яким КК доповнено ст. 201-2 «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» сприймається дещо неоднозначно. Наразі цю законодавчу новелу немає підстав визнати ані вдалою, ані своєчасною, ані такою, ситуацію із застосуванням якої спроможне поліпшити звернення до конституційного положення про верховенство права.

Аналіз останніх досліджень. Попри нещодавнє включення ст. 201-2 в текст КК України, окремі аспекти кримінально-правової характеристики описаного в цій нормі делікту, уже висвітлювались у публікаціях українських авторів, зокрема О. Ду-

дорова та Р. Мовчана [1], О. Колба [2], О. Маріна [3], Н. Муравської [4], М. Хавронюка [5], В. Фурмана [6], деяких інших авторів.

Метою цієї наукової статті є наукове опрацювання низки теоретичних і практичних питань, пов'язаних із кримінально-правовою оцінкою незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК).

Виклад основного матеріалу. Зловживання з гуманітарною допомогою, зокрема її розтрата та привласнення, не лише порушують норми кримінального закону, а й виступають проявами аморальної, цинічної поведінки, спрямованої проти осіб, які вже і так *de facto* перебувають у віктимному стані (тобто є постраждалими від військового конфлікту чи іншої надзвичайної події). Суспільна небезпека таких зловживань набуває умовно подвійного змісту: відбувається посягання на чужу власність (предмети гуманітарної та іншої благодійної допомоги), а також грубо і цинічно, всупереч вимогам міжнародного та національного права, порушується право адресатів цієї допомоги (постраждалих) на її отримання.

Наразі правоохоронні органи України активно «включились» у протидію схемам незаконного використання гуманітарної допомоги, що надходить як від міжнародних, так і від внутрішніх донорів. Зокрема СБУ активно розслідує масштабні схеми розкрадання гуманітарної допомоги, призначеної для військовослужбовців ЗСУ.

Незначна статистика щодо таких зловживань, по-перше, не по-

винна спонукати суспільство і правоохоронців взагалі «закрити очі» на таку проблему взагалі, а по-друге, виявлені факти, бодай і не системні, розкривають великі обсяги незаконних оборудок з гуманітарними товарами і благодійними пожертвами.

Наприклад, за інформацією Тернопільської обласної прокуратури було повідомлено про підозру двом «волонтерам» у використанні благодійних пожертв громадян на потреби ЗСУ з метою особистого збагачення під час воєнного стану (ч. 3 ст. 201-2 КК).

За версією слідства, на початку війни двоє братів – уродженців Тернопільської області, звернулись до громадян із закликами про збір коштів на автомобілі, які згодом обіцяли передати ЗСУ. За цей час було зібрано декілька мільйонів гривень, за які зловмисники придбали іноземну валюту, легкові транспортні засоби преміум класу, мобільні телефони останніх моделей. При цьому псевдоволонтери регулярно робили у соцмережах відеозвіти про нібито передачу на території активних військових дій автомобілів та інших речей військовослужбовцям.

Під час обшуків було виявлено і вилучено незаконно придбані автомобілі, мобільні телефони дорогих моделей, понад 200 тис. грн готівкових коштів, 37 тис. дол. США, більше 2 тис. фунтів стерлінгів та майже 7 тис. євро [7].

Факт доповнення чинного КК ст. 201-2 спонукає передусім дослідити законодавчу історію цієї заборони. У законопроекті, згодом ухваленому як Закон від 24 березня 2022 р., йшлося про запровадження кримінальної відповідальності за використання певних предметів саме й лише

під час воєнного стану, вказівка на який містилась як у назві, так і в диспозиції ч.1 проектової ст. 201-2 КК. Таке її конструювання, за якого час воєнного стану відігравав би роль криміноутворювальної ознаки, корелювалось із метою згаданого законопроекту, яка його авторами визначалась як «встановлення кримінальної відповідальності за нецільове використання гуманітарної допомоги під час дії воєнного стану». Проте в чинній редакції досліджуваної заборони згадана ознака чомусь визнається не криміноутворювальною, а лише кваліфікуючою. Водночас у ч.3 ст. 201-2 КК за результатами обговорення законопроекту з'явилась альтернативна вказівка на надзвичайний стан. Звідси випливає, що, всупереч задекларованій меті, за ст. 201-2 КК можуть кваліфікуватися передбачені нею дії, вчинені у будь-який часовий період, а не лише під час дії воєнного або надзвичайного стану.

Декілька зауважень щодо назви статті 201-2 КК. Офіційна назва «Незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги» не охоплює, вважаємо, всі можливі форми вчинення кримінального правопорушення, відповідальність за яке передбачена цією нормою. Усунути зазначений недолік можна шляхом редакційної зміни назви цієї статті на таку: «Незаконні дії щодо гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги». До слова уніфікована понятійна конструкція «незаконні дії...» уже успішно реалізована у назвах ст. ст. 169, 200, 313, 388 КК.

Порівняльний аналіз ст. 201-2 КК і законопроекту, ухваленого як

Закон від 24 березня 2022 р., також виявляє деякі інші неузгодженості. Так, якщо в чинній редакції цієї статті КК йдеться про дії, вчинені а) з метою отримання прибутку і б) у формі продажу гуманітарної допомоги, використання благодійних пожертв, безоплатної допомоги або укладання інших правочинів щодо розпорядження певним майном, то в законопроекті говорилось про «використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги не за цільовим призначенням», тобто поведінку, протиправність якої визначається регулятивним законодавством, адже: 1) у ст. 12 Закону України від 22 жовтня 1999 р. «Про гуманітарну допомогу» (далі – Закон від 22 жовтня 1999 р.) до порушень законодавства про гуманітарну допомогу (одночасно з її використанням із метою отримання прибутку) віднесено, зокрема, використання гуманітарної допомоги не за цільовим призначенням; 2) положення про цільове використання певних благ «пронизує» текст не лише згаданого Закону, а й Закону від 5 липня 2012 р. «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (далі – Закон від 5 липня 2012 р.).

Характеризуючи к. пр., передбачене ст. 201-2 КК, не можемо обійти увагою ту обставину, що неправильне вирішення законодавцем, здавалося б, суто теоретичного питання про антисупільну спрямованість розглядуваного посягання призвело до цілком реальних негативних наслідків практичного плану. Про що йдеться?

Досліджувану новелу розміщено в розділі VII Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності»,

причому одразу за заборонами, що присвячені «загальній» контрабанді (ст. 201) і контрабанді лісу (ст. 201-1) та які неодноразово аналізувались у юридичній літературі [8]. Таке розташування заборони може наштовхнути на помилкову думку про те, що об'єктом (уточнимо – видовим) передбаченого нею к. пр. є господарські відносини, які забезпечують встановлений порядок переміщення предметів через митний кордон України, кримінально-правовою гарантією дотримання якого (порядку) так само виступають ст. 201 і ст. 201-1 КК.

Проте дії, карані за ст. 201-2 КК, безпідставно визнавати такими, що посягають на встановлений порядок переміщення певних предметів через митний кордон України, адже: 1) і гуманітарна допомога, і благодійні пожертви можуть надходити не лише із-за кордону, а й також із різних регіонів усередині країни; 2) попередній висновок не змінився б і за умови визнання обов'язковою ознакою згаданих предметів їх надходження з-за кордону, бо ст. 201-2 КК (з огляду на її текст) покликана забезпечувати дотримання встановленого порядку використання (розпорядження) вже отриманих (наявних) гуманітарної допомоги і благодійних пожертв, а не встановлений порядок переміщення відповідних предметів через митний кордон України, який при вчиненні дій, заборонених ст. 201-2 КК, зазвичай не порушується. До речі, порядок ввезення (пересилання) товарів (предметів) гуманітарної допомоги на митну територію України спеціально регламентований у ст. 9 Закону від 22 жовтня 1999 р. Якщо ж апелювати до того, що незаконне використання предметів, які надійшли з-за кордо-

ну, є порушенням господарських відносин у сфері переміщення предметів через митний кордон, то тоді ми мали б констатувати, що за нормами розділу VII Особливої частини КК потрібно кваліфікувати неправомірний продаж особою будь-яких предметів (а не лише зазначених у ст. 201-2 КК), які надійшли з-за кордону і не призначалися для продажу. До того ж, слушно зауважує Н. Коваль, контроль за використанням гуманітарної допомоги не відноситься до митного контролю [9, с. 9].

Дещо складніше відповісти на більш загальне питання – про правильність розміщення аналізованої заборони в розділі VII Особливої частини КК. На перший погляд, слушність такого законодавчого кроку підтверджується положеннями чинного законодавства (ст. 3 Господарського кодексу України, законів від 22 жовтня 1999 р. і 5 липня 2012 р.), комплексний аналіз яких дозволяє зробити висновок про належність благодійної діяльності взагалі і діяльності благодійних організацій зокрема до некомерційної господарської діяльності.

Теза про начебто «господарський» характер деяких зловживань із гуманітарною допомогою впливає також із пропонованого в науці вирішення питання про розмежування складів к. пр., передбачених ст. 212 (ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)) і ст. 222 (шахрайство з фінансовими ресурсами) КК. З цього приводу ми раніше писали, що не за ст. 222, а за ст. 212 КК (за наявності всіх ознак складу к. пр.) повинно кваліфікуватись, зокрема, порушення платником ПДВ вимог щодо цільового використання товарів, устаткування тощо, звільне-

них під час митного оформлення від сплати ПДВ. Ст. 212 КК у такому разі підлягає застосуванню за наявності двох умов: 1) платник ПДВ внаслідок своєї неправомірної поведінки втратив право на податкову пільгу і, приховуючи це, не збільшив податкове зобов'язання за результатами податкового періоду, на який припадає допущене ним порушення; 2) на момент митного оформлення імпортованих предметів мета їх подальшого нецільового використання у винних осіб була відсутня, і контролюючому органу не надавалась завідомо неправдива інформація з метою звільнення від сплати ПДВ, що виключає інкримінування ст. 222 КК. Зазначене стосується також ввезених у пільговому режимі предметів, визнаних у встановленому порядку гуманітарною допомогою [10, с. 754].

Поділяю сукупну наукову позицію про те, що в переважній більшості випадків перераховані дії визнавалися би розкраданнями за українським законодавством, а конкретніше, такими «класичними» посяганнями на власність, як: 1) розтрата, коли чуже майно припиняє існувати в попередній натурально-речовій формі. До розтрата відносять і передачу майна іншим особам, коли майно існує в попередній формі, але вибуває зі сфери власності потерпілого. Розтрата може набувати вигляду споживання товарно-матеріальних цінностей, витрачання грошей, відчуження в той чи інший спосіб майна – його продаж, дарування, обмін, передача в борг або в рахунок погашення боргу тощо; 2) привласнення – звернення на свою користь чи користь інших осіб майна, яке перебуває у правомірному володінні винного, будучи ввіре-

йому чи переданим у його відання; при привласненні майно зберігає своє існування у натурально-речовій формі [11, с. 23–24]; 3) заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ст. 191 КК).

Далі, порівняльний аналіз санкцій ст. 191 і ст. 201-2 КК, що об'єктивно є близькими за своїм змістом, дозволяє констатувати зумовлене набранням чинності Законом від 24 березня 2022 р. посилення кримінальної відповідальності хіба що за відмінні від розкрадань і до того ж загалом нетипові для сьогодення варіанти незаконного використання предметів гуманітарної допомоги і благодійних пожертв.

Показовий приклад із правозастосовної практики. Влітку 2022 р. в одній із кримінальних справ управління контррозвідки СБУ спільно з НАБУ здійснювало розслідування щодо можливої розтрата гуманітарної допомоги топ-посадовцями в Запорізькій області. У межах розслідування правоохоронці здійснили обшуки у Запорізькій міській раді, в обласній військово-цивільній адміністрації, у складських приміщеннях, призначених для зберігання гуманітарної допомоги, а також у помешканнях підозрюваних осіб. Під час обшуків у Запорізькій міській раді слідчими було вилучено: речовини, схожі на наркотичні, які були направлені на судово-медичну експертизу; незареєстрована вогнепальна зброя та боєприпаси до неї; велика сума готівки.

Розслідування у цій справі здійснювалось за ч. 5 ст. 191, ч. 3 ст. 209, ст. 365 КК [12].

Дещо незрозуміло, чому серед матеріальних підстав здійснення

розслідування в цій кримінальній справі не було ст. 201-2 КК, особливо зважаючи на її спеціальний характер в частині незаконного використання гуманітарної допомоги з метою отримання прибутку. На це зауваження важко відповісти, зважаючи на обмеженість публічної інформації щодо передумов та перебігу розслідування. Однак навіть цей практичний приклад порушує питання про важливість правильного розмежування ст. ст. 191 та 201-2 КК і водночас, бодай опосередковано, налаштовує на думку про те, чи взагалі потрібна була «автономна» криміналізація дій, що утворюють використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги.

Отже, вважаю, що появу в КК ст. 201-2 можна охарактеризувати як надмірну (надлишкову) криміналізацію: у цьому разі йдеться про діяння, якому притаманна необхідна для криміналізації соціальна шкідливість, але яке не потребує криміналізації, оскільки кримінальна відповідальність за нього вже існує [13, с. 753]. На прикладі цієї заборони стають помітними негативні наслідки надмірної криміналізації, серед яких: порушення принципу економії кримінально-правової репресії; штучне створення конкуренції кримінально-правових норм; виникнення парадоксальних ситуацій, за яких одне й те саме діяння тягне застосування істотно різних кримінально-правових засобів.

Принагідно звернусь ще до прикладів із правозастосовної практики України. Так, ухвалою слідчого судді Голосіївського районного суду м. Києва, винесеною за результатами розгляду клопотання слідчого про

накладення арешту на майно (транспортний засіб) у межах кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 201-2 КК, було встановлено таке.

В обґрунтування клопотання слідчий зазначив, що досудовим розслідуванням було встановлено, що в період часу з 31 березня по 6 квітня 2022 р. невстановлені особи на території м. Київ здійснюють реалізацію транспортних засобів, які перетнули державний кордон України в якості гуманітарної допомоги, під час дії військового часу.

Слідством було встановлено, що голова Громадської організації «Асоціація фахівців землеустрою України» та за сумісництвом Громадської організації «Асоціація сертифікованих геодезистів України» ОСОБА_1 здійснює реалізацію транспортних засобів Kia Sorento, державний номерний знак НОМЕР_1 (польська реєстрація), Land Rover Freelander, державний номерний знак НОМЕР_2 (польська реєстрація), які в зазначений період час вїхали на митну територію України в якості гуманітарної допомоги для потреб військової частини.

Слідчий суддя зазначив в ухвалі, що вказані вище обставини підтверджується зібраними матеріалами кримінального провадження [14].

Ухвалою слідчого судді Рівненського міського суду Рівненської області про застосування запобіжного заходу було встановлено таке. 21 липня 2022 р. ОСОБА_1 було повідомлено про підозру у вчиненні к. пр., передбаченого ч.3 ст.201-2 КК, згідно якої він, діючи з корисливих мотивів та маючи умисел на продаж з метою отримання прибутку товарів гумані-

тарної допомоги у значному розмірі, незаконно продав покупцю ОСОБА_2 чотири легкові автомобілі на загальну суму 666 тис. 533 грн 29 коп., які відповідно до Декларацій про перелік товарів, що визнаються гуманітарною допомогою, ввезені на територію України у вигляді гуманітарної допомоги, відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України № 174 від 01.03.2022 «Деякі питання пропуску гуманітарної допомоги через митний кордон України в умовах воєнного стану» [15].

Ознайомлення з матеріалами кримінальних справ, порушених за ст. 201-2 КК, вкотре переконує нас у зайвості цієї заборони, навіть за умов воєнного стану та відвертого прагнення українського законодавця максимально забезпечити (і захистити кримінально-правовими засобами) надходження гуманітарної допомоги (благодійних пожертв) до кінцевого адресата.

Далі щодо змістових ознак предмета досліджуваної заборони. Якщо продаж предметів гуманітарної допомоги є підстави розглядати як один із правочинів щодо розпорядження певним майном, то це навряд чи можна сказати про використання благодійних пожертв і безоплатної допомоги, хоч із невдало сформульованої диспозиції ч.1 ст. 201-2 КК випливає протилежне.

Взагалі під використанням майна (зокрема такого, що визнано гуманітарною допомогою, благодійними пожертвами) потрібно розуміти вилучення в тій чи іншій формі його корисних властивостей для задоволення різноманітних потреб фізичної особи чи організації. Наприклад, якщо йдеться про грошові кошти, то їх використання може

набувати вигляду внесення коштів як внеску в статутний фонд суб'єкта господарювання, поповнення його обігових коштів, купівлі корпоративних прав, фінансування виробництва (придбання потрібних матеріалів, обладнання і сировини), спрямування на ремонт належного винному чи його близьких житла, благоустрій земельної ділянки чи оплати навчання дітей тощо. Щоправда для охоплення вказаної і подібної поведінки складом к. пр., передбаченого ст. 201-2 КК, повинна бути встановлена специфічна суб'єктивна ознака – мета отримання прибутку. З приводу обов'язковості для наявності складу к. пр. цієї ознаки М. Хавронюк слушно зазначає: «Для всіх трьох форм кримінального правопорушення характерною є мета – отримання прибутку. Це впливає із синтаксичного нюансу: якби перед словами «з метою» була відсутня кома, то зазначена мета стосувалася б тільки останньої із названих форм» [5].

До слова в юридичній літературі описуються подекуди курйозні випадки, коли правоохоронні органи оголошують підозру у вчиненні к. пр., передбаченого ст. 201-2 КК, за відсутності ознаки мети отримання прибутку [16, с. 19]. Очевидно, що така практика є неприпустимою – потрібно у кожній конкретній справі ретельно вивчати фактичні обставини вчиненого.

Надання меті отримання прибутку значення криміноутворювальної ознаки, яка в диспозиції ч. 1 ст. 201-2 КК «підміняє» ознаку незаконності, вказану в назві цієї статті, сприймається неоднозначно. З одного боку, формулювання «з метою отримання прибутку» запо-

зичене (причому, буквально) із регулятивного законодавства (ст. 12 Закону від 22 жовтня 1999 р.); з іншого – такий законодавчий крок здатен зіграти злий жарт на практиці. Справа в тому, що нормативна вказівка на мету отримання прибутку, вочевидь, буде ускладнювати (якщо не виключати) інкримінування ст. 201-2 КК у тих випадках, коли незаконне (бо нецільове) розпорядження вказаним у цій статті КК майном набуватиме вигляду, наприклад, дарування, передачі в рахунок погашення боргу, відшкодування завданих збитків або як оплати виконаної роботи чи наданих послуг. Показовим у цьому сенсі є висловлювання В. Фурмана про проблематичність кримінально-правової оцінки розтрати гуманітарної допомоги, вчинюваної у період воєнного стану «без відповідної мети збагачення чи отримання прибутку» [6]. Такому негативному сценарію може сприяти й обмежувальне розуміння поняття «прибуток» (різниця між сумою надходжень і сумою понесених витрат), а саме до такого тлумачення схиляє історія з доходом як криміноутворювальною ознакою порушення порядку зайняття господарською діяльністю та діяльністю з надання фінансових послуг (колишня ст. 202 КК).

Водночас не можна виключати, що на практиці «мета одержання прибутку» тлумачитиметься по-іншому, тобто максимально широко – як отримання будь-якої (майнової чи навіть немайнової) компенсації за майно, яким незаконно розпорядився винний, що, вочевидь, збільшуватиме сферу докладання адвокатських зусиль.

Знову звернусь до прикладу з практики, в якому власне мета отримання прибутку чітко простежується в діях обвинуваченого.

ОСОБА_4 було повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 201-2 КК. Слідство встановило, що в період з травня по червень 2022 р. ОСОБА_4, реалізуючи спільний злочинний план, діючи за попередньою змовою з ОСОБА_3 та ОСОБА_1, керуючись корисливим мотивом, під приводом волонтерської діяльності благодійної організації, яка мала полягати у безоплатній передачі Збройним силам України та іншим військовим формуванням, створеним у відповідності до законодавства України, товарів індивідуального захисту, раніше отриманих як гуманітарна допомога від благодійного фонду «Міжнародний благодійний фонд «Наступний крок» («NEXT STEP UKRAINE»)), що є представником міжнародного благодійного фонду «NEXT STEP», вирішив продати 16 бронежилетів з броне-пластинами. Одержувачем зазначеного товару гуманітарної допомоги повинен був стати Самарський територіальний центр комплектування та соціальної підтримки в м. Дніпро або інше військове формування.

У подальшому ОСОБА_4 домовився з ОСОБОЮ_5 здійснити продаж вищевказаного товару 30.06.2022 року за ціною 900 доларів США, або у гривні за курсом на момент продажу за один бронежилет з броне-пластинами, тим самим планував отримати прибуток на загальну суму 520 тис. грн. При цьому ОСОБА_4 достовірно розумів, що продає гуманітарну допомогу без будь-яких підтверджуючих документів.

Під час наступної зустрічі з ОСОБОЮ_5 ОСОБА_4, діючи з корисливих мотивів, не зважаючи на обов'язок безоплатної передачі цих бронежилетів Самарському територіальному центру комплектування та соціальної підтримки в м. Дніпро та іншим військовим формуванням, передав покупцю ОСОБА_5 16 бронежилетів. Після цього ОСОБА_4 отримав від ОСОБИ_5 520 тис. грн незаконного прибутку за продаж товарів гуманітарної допомоги, тобто суму, яка в 410 разів перевищує НМДГ та становить значний розмір [17].

Тут варто висловити одне зауваження. У згаданих вище матеріалах кримінальної справи ОСОБА_5, тобто покупцю предметів гуманітарної допомоги, не було повідомлено підозру за ч. 3 ст. 201-2 КК. Із позиції *de lege lata* це правильно, адже чинна редакція згаданої статті визнає к. пр. (у відповідній формі) лише продаж товарів (предметів) гуманітарної допомоги. Водночас із позиції *de lege ferenda* відсутність нормативного посилення на придбання таких товарів із метою подальшого збуту варто визнати прогалиною в кримінальному законі, адже законодавцем було проігноровано, вважаємо необґрунтовано, таку форму зловживань із гуманітарною допомогою, як її продаж з метою отримання прибутку (збагачення). До слова у назві ст. 201-2 КК ідеться саме про незаконне використання гуманітарної допомоги з метою отримання прибутку – очевидно, що поняття «використання» є семантично більш широким, аніж «продаж». До того ж, вивчення змісту заборон, розташованих умовно поруч із досліджуваною нами, ідеться передусім про ст. 199 та 204 КК, указує на те,

що там ідеться зокрема про *придбання* з метою використання при продажу товарів або з метою збуту (ст. 199 КК) або лише *придбання* з метою збуту (ст. 204 КК) певних визначених законодавцем предметів, щодо яких установлено особливий режим обігу.

Таким чином, у разі обґрунтування наукової позиції про доцільність збереження ст. 201-2 у тексті КК, одним із шляхів її редакційного вдосконалення повинно стати посилення в диспозиції статті на таку форму діяння, як купівля товарів (предметів) гуманітарної допомоги з метою перепродажу (як варіант – збуту, що охоплює більше способів відчуження майна).

Наведене також спонукає замислитись над питанням про можливість інкримінування ст. 198 КК у разі придбання, отримання та вчинення інших дій щодо предметів гуманітарної допомоги (благодійних пожертв, безоплатної допомоги), якщо набувач такого майна був заздалегідь обізнаний про незаконний характер попереднього отримання такого майна іншою особою. У разі сукупної кваліфікації за загальною нормою про привласнення і розтрату (ст. 191 КК) та нормою про «скуповування викраденого» (ст. 198 КК) такі питання загалом не повинні виникати, тут уже сформувалась усталена практика. Водночас формула кваліфікації на рівні сукупності діянь, передбачених ст. ст. 201-2 та 198 КК, може викликати певні зауваження, передусім з огляду на специфіку описання диспозиції «гуманітарної» заборони, а також із огляду на те, що законодавець офіційно визнав її к. пр. у сфері господарської діяльності.

Вважаю, що посилення виключно на «мету отримання прибутку» в назві та диспозиції частини першої статті 201-2 КК не відповідає потребам правозастосовної практики. Воно також значно ускладнює процес доказування у кримінальних провадженнях. Отже, пропоную виключити вказівку на зазначену мету в назві цієї статті. При цьому непоодинокими є випадки, коли гуманітарна допомога може бути використана також у власних (особистих) інтересах чи в інтересах третіх осіб, без отримання прибутку, про що потрібно безпосередньо зазначити у законі України про кримінальну відповідальність.

Загалом варто сподіватись, що «наведення ладу» в царині організації гуманітарної допомоги, поєднане з іншими важелями протидії державі агресору [18], буде здатне досягти сформульованих державою завдань в період воєнного часу.

Висновки. Здійснений аналіз спонукає зробити висновок про те, що доповнення КК України статтею 201-2 стало черговим проявом невиправданої казуїстичності кримінального закону. Проаналізовану кримінально-правову заборону в її чинній редакції помилково розміщено серед статей КК про відповідальність за к. пр. у сфері господарської діяльності. На сьогодні недоліки, притаманні караності незаконного використання гуманітарної допомоги, благодійних пожертв частково усуваються за допомогою застосування ч. 3 ст. 201-2 КК (за такою ознакою, як вчинення дій під час воєнного стану). З урахуванням викладеного логічною є необхідність виключення з КК дослідженої кримінально-правової заборони як

непотрібного прояву надмірної (надлишкової) криміналізації.

Водночас, незважаючи на незадовільне втілення у ст. 201-2 КК ідеї забезпечити предметну кримінально-правову протидію зловживанням зі специфічним майном, потреба вдосконалення кримінального закону в цій сфері зберігається. Тому по-

шуку відповіді на питання про потребу мати «під» гуманітарну допомогу і благодійні пожертви окрему заборону, присвячену самостійному господарському (економічному) делікту, мають бути присвячені подальші наукові розвідки, очевидно поєднані з уважним вивченням практики правозастосування.

Список використаних джерел

1. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правова заборона щодо незаконного використання гуманітарної допомоги: сумнівна законодавча новела. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. № 2. С. 99–115. DOI <https://doi.org/10.33766/2524-0323.98.99-115>.
2. Колб О. Г. Про деякі кримінально-правові заходи запобігання розкраданням майна, отриманого волонтерськими організаціями України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 317–319.
3. Марін О. Парадокси кримінального права, або для чого приймати привілейовані спеціальні норми? URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100007624658020>.
4. Муравська Н. Як покарати тих, хто використовує гуманітарну допомогу та благодійні пожертви не за призначенням. URL : <https://yurga.zeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/yak-pokarati-tih-hto-vikoristovue-gumanitarnu-dopomogu-ta-blagodiyini-pozhertvi-ne-za-priznachennyam.html>.
5. Хавронюк М. І. За незаконне використання гуманітарної допомоги – кримінальна відповідальність. URL : <https://pravo.org.ua/blogs/za-nezakonne-vykorystannya-gumanitarnoyi-dopomogy-kryminalna-vidpovidalnist/>.
6. Фурман В. Відповідальність за нецільове використання гуманітарної допомоги. Що передбачено новим Законом. URL : https://jurliga.ligazakon.net/analytys/210328_vdpovdalnst-za-netslove-vikori-stan-nya-gumantar-no-dopomogi-shcho-peredbacheno-novim-zakonom.
7. Використали понад 2 млн грн пожертв на Збройні Сили України для власного збагачення – підозрюють двох псевдоволонтерів на Тернопільщині. URL : https://tern.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=313336&fp=14.
8. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правова заборона щодо контрабанди деревини: сучасний стан і перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 142–148.
9. Коваль Н. О. Підстави та порядок переміщення гуманітарної допомоги через митний кордон України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2014. 19 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
11. Корупційні схеми : їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Москаленко О. М., 2019. 464 с.
12. SSU and NABU investigate possible misappropriation of humanitarian aid by top officials in Zaporizhzhia region. URL: <https://ssu.gov.ua/en/novyny/sbu-ta-nabu>

rozsliduiut-mozhlyve-nezakonne-pryvlasnennia-humanitarnoi-dopomohy-topposadovtsiamy-u-zaporizkii-oblasti.

13. Дудоров О. Криміналізація. *Велика українська кримінологічна енциклопедія*. У 2 т. Т. 1: А-Л / редкол. : В. В. Сокурено (голова); О. М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : «Факт», 2021. С. 749–754.

14. Ухвала слідчого судді Голосіївського районного суду від 7 липня 2022 р. Справа № 752/5938/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105166149>.

15. Ухвала слідчого судді Рівненського міського суду Рівненської області про застосування запобіжного заходу. Справа № 569/9987/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106382108>.

16. Онученко Д. Незаконний продаж гуманітарки: як недосконалий закон перетворює реальних волонтерів на злочинців. *Юридичний вісник України*. № 1–3.

17. Ухвала слідчого судді Індустріального районного суду м. Дніпропетровська. Справа № 202/4555/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106375046>.

18. Каменський Д.В. Санкції Європейського Союзу як дієвий інструмент підтримки України: економіко-правовий аспект. *Amparo*. 2022. Спецвипуск. Том 1. С. 112–118. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-spec-1-16>.

D. Kamensky, Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Law of Berdyansk State Pedagogical University
ORCID: 0000-0002-3610-2514

Liability for theft of humanitarian aid: amendments to the domestic criminal law during war

The purpose of the article is to reveal the content of the debatable signs of illegal use of humanitarian aid, provided for in Art. 201-2 of the Criminal Code of Ukraine; clarification of the validity of the appearance of this ban and its possible impact on law enforcement; determination of prospects for the development of criminal law in the relevant area.

The inconsistencies of the analyzed criminal law prohibition with the provisions of the regulatory legislation - the laws of Ukraine “On humanitarian aid” and “On charitable activities and charitable organizations” are highlighted. In particular, it was established that the non-targeted use of humanitarian aid, charitable donations, other than the disposal of such property for the purpose of obtaining profit, does not form part of the considered criminal offense. It has been proven that in the vast majority of cases actions prohibited by the current version of Art. 201-2 of the Criminal Code, in its absence would be recognized as embezzlement and qualified under one of the parts of Art. 191 of the Criminal Code as misappropriation, embezzlement or appropriation of someone else's property by abusing an official's official position.

According to the results of the study of relevant materials of law enforcement practice, the problem of incriminating the signs of guilt and, in particular, the purpose of the ban under study is shown.

The conclusion was formulated that the addition of Article 201-2 of the Criminal Code of Ukraine was another manifestation of the unjustified casuistic nature of the criminal law. The position on the need to exclude the examined criminal law ban from the Criminal Code as an unnecessary manifestation of excessive criminalization is substantiated.

Keywords: *humanitarian aid, charitable donations, criminalization, use, appropriation, embezzlement, criminal offense.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.08
УДК 343.8(09)

Бабак М. А.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового
права НУ «Запорізька політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИПРАВНИХ АРЕШТАНТСЬКИХ ВІДДІЛЕНЬ ЦИВІЛЬНОГО ВІДОМСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті на основі аналізу Повного зібрання законів Російської імперії розглянуто нормативно-правове регулювання такого виду покарання, як виправні арештантські відділення, що активно застосовувалися царатом на територіях українських губерній у XIX на початку XX ст. Велика увага в роботі приділяється проблематиці формування механізму правового регулювання праці засуджених, створенню в пенітенціарній системі нового виду покарання. Автором робиться висновок про позитивний історичний досвід в організації арештантської праці, накопиченого в попередні періоди імперії. Вказується, що виправні арештантські відділення були організовані на основі арештантських рот, які виникли, як наслідок реагування царського режиму на економічні і політичні проблеми в державі. Також розглянуто особливості виправних заходів на засуджених і використання їх праці на зовнішніх і внутрішніх роботах.

Ключові слова: арештантські роти, виправні арештантські відділення, виправлення, роботи, Російська імперія.

Постановка проблеми. Застосовуючи кримінальне покарання, і законодавець, і правозастосувач, і суспільство в цілому розраховують на те, що у кінцевому підсумку поведінка правопорушника наблизиться до певного взірця та не становитиме загрози для охоронюваних законом інтересів. Іншими словами, особа, що відбула кримінальне покарання в ідеалі не повинна вчиняти нових злочинів та інших правопорушень.

Досягнення мети кримінального покарання, зокрема виправлення засуджених шляхом залученням їх до суспільно-корисної праці, є однією з головних проблем пенітенціарної

науки та практики. Розв'язання цієї проблеми має принципове значення для вирішення досить широкого спектру інших соціальних проблем суспільства, таких як зменшення рівня злочинності, її профілактика, запобігання рецидиву тощо.

Виправлення засуджених з використанням їх праці на благо суспільства вимагає ретельного аналізу накопиченого національного історичного досвіду, зокрема під час перебування українських губерній у складі Російської імперії. Вказане питання сьогодні набуває ще більшої актуальності на тлі російського вторгнення в Україну, адже політики та

науковці піднімають питання про залучення до відновлення цивільної інфраструктури, як засуджених, так і військовополонених російської армії, що обґрунтовано економічними та соціальними обставинами.

В історико-правовій літературі, як правило, досліджуються такі покарання, як смертна кара, заслання, тілесні покарання, тюремне ув'язнення. І це по своєму виправдано, враховуючи, що саме ці види покарань застосовувалися найчастіше (принаймні до скасування тілесних покарань у 1863 р.). На нашу думку, і менш застосовувані види покарань, такі як, виправні арештантські відділення, також повинні стати предметом історико-правових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пошуку та аналізу джерел нормативно-правового регулювання виправних арештантських відділень цивільного відомства в українських губерніях Російської імперії майже не виносилося в окрему тематику наукового пізнання.

Сьогодні ми маємо у наявності велику кількість публікацій із загальної історіографії пенітенціарної науки або її окремих аспектів, що були оприлюднені у різні хронологічні періоди. Вважаємо, що фізично неможливо навести весь перелік праць, тому обмежимося посиланням на основні роботи вчених Російської імперії, радянської доби та пострадянського періоду в яких йде мова про використання праці засуджених.

Так, наукові дослідження дожовтневого періоду пов'язані з іменами таких вчених, як І. Я. Фойницький, С. В. Познишев, М. Г. Фельдштейн, С. К. Гогель, М. Ф. Лучинський, Д. В. Країнський, та ін. Вказані

роботи характеризуються вивченням різних видів покарання та умов їх відбування. Більшість робіт цього періоду мають оглядовий історико-правовий та статистичний характер, описують побут засуджених тощо.

Праці радянського періоду, пов'язані в першу чергу з прізвищами М. М. Гернета та С. Л. Гайдука. Основною характеристикою робіт був політичний та ідеологічний характер існування соціалізму в країні, а тому інформація подавалась в рамках прийнятої радянської доктрини. Переважно авторами розглядалися кримінальні покарання царського періоду, з акцентом на придушення політичних опонентів царизму.

З початку 1990-х рр. починається сучасний етап дослідження пенітенціарної системи дореволюційного періоду, пов'язаний з іменами таких дослідників, як О. Н. Ярмиш, В. М. Пальченкова, В. В. Россіхін, О. П. Неалов, М. М. Яцишин, І. О. Левчук та ін. У цей період вчені розглядають пенітенціарну систему імперської держави з більш об'єктивних позицій, чому сприяє доступ до архівних джерел, які в радянську добу були недоступними для наукового середовища.

Інтерес сучасних українських науковців пенітенціарної науки означає всю серйозність осмислення ними тієї ролі, яку відіграє інститут виконання покарань у системі державних органів, діяльність яких спрямована в першу чергу на запобігання злочинів, як у теперішньому, так і в майбутньому. В цьому контексті варто відзначити працю А. А. Островського, яка є першою роботою, що присвячена правовим основам діяльності арештантських рот та арештантських виправлених від-

ділень в Україні. Однак, вважаємо, що вказана дисертація має обмежений характер за територією, оскільки автор розглядає функціонування установ переважно на території Автономної республіки Крим та майже не торкається питань діяльності виправних рот і відділень в інших українських губерніях [1].

Загальний аналіз вищенаведених праць дає підстави стверджувати, що більшість науковців не приділяли достатньої уваги дослідженню такого виду покарання як виправні арештантські відділення, що широко застосовувалися в українських губерніях Російської імперії, тому вважаємо за необхідне більш глибоко вивчити це питання.

Постановка завдання. Основне завдання статті полягає у вивченні нормативно-правового регулювання такого виду покарання, як виправні арештантські відділення, що активно застосовувалися царством на територіях українських губерній у XIX на початку XX ст. Вивчення обраної тематики здійснено на підставі аналізу Повного зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗРІ).

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що дослідження обраної тематики потрібно починати з початку XIX ст., коли перед самодержавством постало завдання зміцнення кордонів Російської імперії у зв'язку з участю у наполеонівських війнах. Для досягнення цієї мети в 1807 р. було зібрано ополчення, тимчасові нерегулярні підрозділи, що складалося з так званих «міліціонних ратників». Метою таких підрозділів була підтримка армії Російської імперії у воєнних діях. 25 листопада 1807 р. було видано указ «Про утримання міліціонних ратників, які поступають

у фортеці й використовуються на будівництві». Згідно цього нормативно-правового акту наказувалося використовувати непридатних до стройової служби на будівництві у фортецях для заміни вільнонайманих робітників. Указ наказував, залучених до робіт у фортецях ратників, називати військовими робітниками (п. 1). Виходячи зі змісту документу до таких ратників застосовувалася суворая військова дисципліна. Воєнізований характер вказаних робітників виплавав з того, що вони перебуваючи переважно у фортецях знаходилися під постійним наглядом комендантів або керівників гарнізонів фортець [2].

Після закінчення у 1812 р. війни з Наполеоном у якості військових робітників почали залучали також засуджених. В цей період спостерігається об'єднання військових-робітників із засудженими, яких використовували на суспільно-корисних роботах. Такий стан речей був закріплений в указі 1816 р. «Про воєнно-робочі батальйони в Москві». Указом наказувалося сформувати батальйони, один з рекрутів, а інший – із «зайвих людей», тобто засуджених і волоцюг [3].

21 серпня 1818 р. згідно положення «Про воєнно-робітничі роти Інженерного корпусу» відбулося чергове законодавче закріплення використання праці засуджених. Комплектувалися дані підрозділи зі службовців саперних і піонерних батальйонів, кріпаків, а також арештантів. До останніх висувалася додаткова вимога бути благонадійним в поведінці (п. 4) [4].

Отже, до початку правління Миколи I (1825 р) був накопичений певний досвід використання засу-

джених на різних суспільно-корисних роботах. Арештантська праця використалися у сфері економіки, але через відсутність централізованого управління та законодавчого регулювання, виникали серйозні проблеми у практиці використання праці засуджених.

Одна з таких проблем, полягала у тому, що особи з антисоціальними установками сприяли розхитуванню дисципліни у військових частинах, ставляючи під загрозу їх боєздатність. Задля вирішення цієї проблеми, царським режимом 23 лютого 1823 р. було видано указ «Про відсилення до Сибіру на поселення волоцюг і злочинців, замість віддачі їх у військову службу та кріпаки» [5]. Вказаним документом, режим самодержавства прагнув відокремити військовослужбовців від арештантів та волоцюг. Указом передбачалося, залучення до війська, зокрема у воєнно-робочі роти, лише осіб, які не були судимі. Результатом такої політики стало значне збільшення кількості каторжан, їх масові втечі із заслання, напади на цивільних з метою пограбування, що створювало велику кількість проблем для режиму. Це підштовхнуло керівництво держави до реформування системи відбування кримінальних покарань. Зміст реформ полягав у залученні арештантів до виконання робіт у містах або селах імперії.

В пенітенціарній системі Російської імперії було запроваджено нові установи – арештантські роти.

Щодо відправної точки у створенні саме арештантських рот науковці інколи вказують, що вперше такі роти були засновані згідно Положення «Про перетворення кріпосних арештантів у фортецях Динабур-

зі та Бобруйську в арештантські роти» від 25 березня 1823 р. В Положенні нібито було регламентовано штат, структуру та розпорядок праці в арештантських ротах у цих містах. Під час дослідження нами встановлено, що у ПЗЗРІ (т. 38) за 1822–1823 рр. не міститься жодної інформації про названий документ, відсутні будь-які вказівки на формування арештантських рот, тим більше в Динабурзі та Виборзі. На нашу думку, вважати цю дату початком існування арештантських рот є не коректним, адже подальше нормативно-правове регулювання арештантських рот у ПЗЗРІ викладено детально і послідовно, аж до 1917 р.

Виходячи з аналізу нормативних документів ПЗЗРІ вважаємо, що першими кроком у створенні саме арештантських рот є царський указ «Про відсилку волоцюг до Сибіру» від 22 березня 1828 р. Указом наказувалося волоцюг, які могли виконувати роботи, відправлялися до робітничих рот (п. 6). Такі роти повинні були функціонувати на основі військової дисципліни [6].

Остаточне ж юридичне закріплення арештантських рот відбулося 10 липня 1830 р. Положенням «Про арештантські роти цивільного відомства, що передбачається сформувати в Одесі та інших містах Новоросійського краю». Згідно Положення було передбачено утворення таких установ у Новоросійському краї, зокрема в Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Сімферополі та Кишиневі [7]. Вказаним документом визначалась сутність арештантських рот, яка полягала у використанні праці засуджених для потреб економічного розвитку держави. Згідно зі п. 2 Положення до арештантських рот могли бути від-

правлені: а) волоцюги, у тому числі ті, які підлягали відправленню на Кавказьку лінію та досягли 25 років; б) засуджені до заслання в Сибір за малозначні проступки; в) засуджені до кріпосних робіт за малозначні проступки; г) засуджені до кріпосних робіт на строк за незначними злочинами або ув'язненню в робітничі будинки. Отже, аналіз Положення свідчить про те, що арештантські роти у 1830 р. не були самостійним видом кримінального покарання, а лише альтернативою для осіб, засуджених до заслання, кріпосної роботи, та ув'язнених до робітничих будинків.

Враховуючи позитивну динаміку залучення арештантів на роботи та суттєву економію бюджету на будівництво інфраструктури, режим царату в подальшому розширював перелік осіб до яких можливо було застосувати покарання у вигляді арештантських рот. Так, 25 березня 1838 р. видано Указ «Про посилення заходів протидії контрабанді». Вказаним документом, передбачалося застосування арештантських рот до засуджених за контрабанду та їх співучасникам (п. 3) [8].

Необхідно відмітити, що Положення 1830 р. не містило визначених термінів перебування засуджених в арештантських ротах. Лише у 1834 р. було прийнято Указ «Про визначення терміну перебування у цивільних арештантських ротах Новоросійського краю волоцюг». Даний указ визначив термін утримання волоцюг до 15 років. Передбачалося їх дострокове звільнення за розпорядженням генерал-губернатора, але не менше ніж через 10 років. Інші засуджені вважались «всегдашніми», тобто не мали визначеного терміну перебування в арештантських ротах.

За порушення правил режиму відбування покарання в арештантських ротах термін міг буди продовжений ще на п'ять років. По звільненню арештантів приписували до міст та селищ Новоросійського краю, за погодженням з його керівництвом [9].

Згідно Положення засуджені до арештантських рот диференціювалися на два розряди: волоцюги та злочинці. Число арештантів у першому розряді нараховувалося від 150 до 180 осіб, а у другому, від 120 до 150 осіб (п.4). Рота ділилася на відділення, в яких не повинно було перебувати більше ніж десять осіб. Також не допускалося, щоб у роті перебували особи різних станів. Командування відділення покладалося на унтер-офіцера.

На момент прийняття Положення спеціальних приміщень для арештантських рот не існувало, тому відповідно до п.8 арештантів розподіляли до місцевих острогів або казарм. Суворо заборонялося застосовувати арештантів на інших роботах, окрім державних та міських (п. 18).

Згідно зі п. 7 визначалися особливості режиму перебування в арештантських ротах. Засуджені підкорювалися суворій військовій дисципліні. Їм заборонялося самостійно виходити за межі території арештантської роти без нагляду (п. 9). Перед виходом на зовнішні роботи арештанти шикувалися в дві шеренги за військовим зразком, після чого відбувалась повірка засуджених викликом за прізвищем та ім'ям. Біля кожного відділення з лівої сторони повинен був йти унтер-офіцер та конвой. Усі рухи арештанти здійснювали за командними наказами офіцера. Під час виконання робіт конвою заборонялося відпускати арештантів

для відправлення особистих потреб. Арештанти мали таке право лише під час «шабашу» (закінчення робіт) та за обов'язкової участі конвоїра. На керівництво арештантської роти держава покладала обов'язок тримати роти в чистоті, а засуджені повинні були бути завжди поголені та охайні.

В цьому контексті, слушно навести уривки з повісті Ф. Достоєвського «Записки з мертвого дому». Письменник відбував покарання в таких ротах, і з середини описав режим його відбування. Так, арештанти в ротах ділилися по розрядам. На площі, арештанти шикувалися, проходили перевірку, офіцери здійснювали переклик складу засуджених. Такий переклик відбувався вранці, обіді та вечорі, інколи переклик міг бути здійснений і більше разів. Арештанти ходили в мундирах та виголені. Коли вони входили до своїх казарм обов'язково повинні були молилися [10, с. 7]. Письменник вказує на те, що національне середовище арештантських рот було різноманітним. Так, наприклад в одній казармі могли знаходитися особи ромської національності, євреї та ін. Усі повинні були уживатися, приймати їжу та пити разом [10, с. 30]. В повісті автор підкреслює тривалість термінів перебування в арештантських ротах, що багато було молодих осіб, які в перший раз входили до роти, безтурботними, не думали про наслідки вчинення злочину та покарання за нього, а виходили вже людьми похилого віку.

Однак, не дивлячись на такі жорсткі умови відбування, використання арештантських рот як виду покарання мало позитивний вплив на економіку. Учений Т. Гончарук у

своїй праці наводить приклад успішності таких рот. У 1842 р. у м. Херсоні повинні були проводитися роботи з осушення боліт. На це було асигновано 500 тисяч карбованців. Проте стало ясно, що цих грошей не вистачить. Вихід швидко знайшли – застосували працю підневільних робітників однієї з «новоросійських арештантських рот». Арештанти все спорудили лише за 160 тисяч. карб. Кращі з арештантів, які довели працю свою гідність отримували право мешкати в містах або селах [11]. Також, цікаві відомості знаходимо на сайті «Української служби інформації» про те, що в'язнів арештантських рот застосували на будівництві відомих Потьомкінських сходів, що зараз є візитівкою м. Одеси. На прикладі, функціонування арештантської роти в Одесі, можна говорити про ефективність цього виду покарання, оскільки в'язні копали криниці, ремонтували пруди, греблі, виконували земляні роботи, будували будинки і споруди цивільного значення [12].

Головним недоліком у діяльності арештантських рот було те, що такі роти не були самостійним видом покарання та призначалися хаотично до 1845 р.

Керівництво державою, оцінивши соціальні і економічні переваги для імперії та визнавши недоліки у функціонуванні арештантських рот у 1845 р. Уложенням «Про покарання кримінальні і виправні», закріпило арештантські роти цивільного відомства як самостійний вид покарання [13]. Арештантські роти посіли перше місце в системі виправних покарань на загальноімперському рівні. У цьому ж році було розроблене Загальне положення про виправні арештантські роти цивільного ві-

домства, у якому визначено режим його відбування [14].

Згідно Положення 1845 р. у роти засуджені потрапляли на підставі рішень уповноважених суб'єктів: а) за вироком суду; б) за розпорядженням уряду; в) за вироком міських і сільських громад; г) за вироком громад і розпоряджень поміщиків.

Усі засуджені до арештантських рот поділялися на два розряди. До першого зараховувалися злочинці та волоцюги, утікачі та особи, які відпрацьовували недоїмки, до другого – люди порочної поведінки за вироком громад. Арештанти першого розряду трималися окремо від арештантів другого розряду. Вказані розряди ділилися на відділення, які формувалися за віком засуджених, станами та професією (п.29).

Згідно Уложення 1845 р. засуджені могли перебувати в арештантських ротах цивільного відомства від одного до десяти років. Перед відправленням засудженого до арештантської роти в обов'язковому порядку його оглядав лікар, який за результатами надав довідку про придатність перебування в ротах (п. 9 Положення 1845 р.).

Особливістю вказаного покарання було те, що воно тягло за собою втрату всіх особливих прав і переваг за станом або присвоєним званням (п. 1 ст. 34 Уложення 1845 р.).

Для засуджених до арештантських рот могли застосовуватися додаткові тілесні покарання. Для осіб, які підлягали тілесним покаранням, потрапляння до арештантської роти починалося з побиття різками. Кількість ударів залежала від терміну покарання у арештантських ротах: від восьми до десяти років – покарання різками від 90 до 100 уда-

рів (ступінь 1); від шести до восьми років – від 80 до 100 ударів (ступінь 2); тимчасово від чотирьох до шести років – від 70 до 80 ударів (ступінь 3); тимчасово від двох до чотирьох років – від 60 до 70 ударів (ступінь 4); на один рік до двох років – від 50 до 60 ударів (ступінь 5).

Результативність праці в арештантських ротах досягалася шляхом особливого режиму утримання засуджених, що був заснований на військовій дисципліні. Режим утримання за Положеннями 1845 р. був схожий з Положенням 1830 р. Він полягав в тому, що арештанти формувалися в підрозділи до десяти чоловік за військовим зразком, дотримувалися стройового порядку та всі рухи виконували за військовим наказом. На зовнішні роботи арештанти вирушали стройовим порядком (п. 36).

Згідно зі п. 45 Положення арештанти працювали з понеділка по суботу, окрім неділі та святкових днів. Неповнолітні засуджені (до 17 років) на тяжку працю не направлялися, останні навчалися майстерності праці.

Для морального виправлення засуджених при арештантських ротах вводилася посада священика як духовного отця й наставника роти. Щодня, вранці та ввечері, проповідувалися молитви, у святкові дні арештанти виводилися до церкви на літургії. Для підтримки в арештантах прагнення до виправлення наказувалося читати настанови про обов'язки християнина, підданого та про покарання і поступове полегшення долі злочинців, які каються у своїй вині (пп. 50, 51, 56). Під час великого посту арештанти православної віри дозволялося готувати їжу самостійно (п. 53). Також для підт-

римки дисципліни неодруженим арештантам заборонялося вступати в шлюб, а одруженим жити із своїми дружинами.

Згідно зі п. 74 за порушення режиму відбування покарання керівництво рот могло накласти на арештантів такі стягнення: за малозначні провини: 1) догану в присутності інших; 2) арешт у темній камері на дві доби; 3) позбавлення гарячої їжі на період від двох до чотирьох днів; 4) покарання різками до 30 ударів. За більш вагомі порушення могли застосовуватися: 1) посилення тілесного покарання до 100 ударів різками; 2) гоління половини голови засудженого; 3) тимчасове заковування в кайдани.

Персоналу наказувалося щомісяця робити аналіз поведінки арештантів та записувати висновки до спеціального журналу. За наявності належної поведінки й успішної праці режим для таких арештантів міг пом'якшуватися. З дозволу ротного командира такі арештанти допускалися до нагляду за роботами інших засуджених. Крім того, арештанти, які мали гарну поведінку отримували першочергове право при розподілі на більш легку роботу (п.34).

Положення 1845 р. на відміну від попередніх нормативно-правових актів регулювало також порядок вибуття арештантів з рот, а саме: а) після відбуття призначеного терміну; б) у разі втрати працездатності; в) за вимогою громади або поміщика; г) за рішенням суду (п. 80). Під час звільнення арештанту надавалися певні грошові кошти для підтримки (п. 85).

Після відбуття покарання, відповідно до пп. 81, 82, 83 встановлювався чотирирічний нагляд, який

передбачав, що звільнений арештант не мав права самостійно, без дозволу, змінити або покинути місце свого проживання.

05 травня 1855 р. вийшов указу «Про присвоєння номерів арештантським ротам цивільного відомства». У додатку до якого міститься список рот по Російській імперії. Загальна кількість таких рот станом на 1855 р. склала тридцять сім. В українських губерніях налічувалося одинадцять рот, що складає майже тридцять відсотків від загальної кількості по імперії. Вони були розташовані, по одній у Харкові, Катеринославі, Кам'янець-Подільську, Ізмаїлі, Херсоні, Керч-Єнікальську, Сімферополі та по дві в Одесі й Києві [15].

На початку 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з проведенням селянської реформи та скасуванням кріпацтва значно зросла кількість засуджених селян. У селянських виступах проти реформи взяли участь понад два мільйони осіб. У зв'язку з цим значно збільшилася кількість засуджених у арештантських ротах. Це призвело до пошуку оптимальних шляхів керівництва цими установами. У 1863 р. вони були передані у відання Головного управління шляхів сполучень і публічних будівель, а з 1864 р. у підпорядкування губернаторам.

Проте, такі заходи не принесли успіху, застосування праці засуджених в арештантських ротах виявилось достатньо не вигідними для губернських міст, оскільки покарання не покривало фінансових витрат на утримання роти.

Доцільність покарання у виді арештантських рот піддавалася сумніву ще й тому, що можливість забезпечити арештантів роботою протягом року була відсутня. На зиму

міські роботи, як правило зупинялися, і гостро стояло питання зайнятості арештантів. Також покарання носило занадто суворий характер для цивільних осіб, які повинні були дотримуватися військових порядків. Це призвело до розпуску в 1870 р. усіх арештантських рот та створенню на їх основі нового типу пенітенціарних установ – виправних арештантських відділень. Згідно закону «Про перейменування арештантських рот цивільного відомства у виправні відділення та про Введення в них цивільного управління та нагляду» від 31 березня 1870 р. арештантські роти цивільного відомства були перейменовані у «виправні арештантські відділення цивільного відомства» [16]. В цьому ж році арештантські відділення були передані у віддання Міністерства внутрішніх справ.

Законом значно змінювався режим утримання засуджених до цього виду покарання. У виправних арештантських відділеннях скасовувалась військова дисципліна, засудженні повинні були працювати лише всередині тюрми. Передбачалась часткова оплата праці, яка видавалася на руки арештантам.

Засудженні працювали в ткацьких, слюсарних, пошивних сферах, тобто на підприємствах в середині установ виконання покарання на відміну від арештантських рот, які використали засуджених на зовнішніх роботах, «на свіжому повітрі» (будівництво вулиць, будинків та інших цивільних об'єктів).

Однак, зміни до основного кримінального закону Російської імперії були внесені лише у 1885 р. В новій редакції Уложення про покарання кримінальні і виправні нареш-

ті було унормовано зміну про перейменування арештантських рот на виправні арештантські відділення цивільного відомства [17]. В редакції Уложення 1885 р. виправні арештантські відділення цивільного відомства були віднесені до виправних покарань та зайняли перше місце серед них (ст. 30 Уложення). Максимальний термін відбування покарання у виправних арештантських відділеннях у порівнянні з арештантськими ротами був знижений від десяти до чотирьох років (ст. 31 Уложення 1885 р.).

О. Н. Ярмиш наголошує, що у передреволюційний період і наступні роки, арештантські відділення, що знаходились на території України, тримали першість по країні за кількістю ув'язнених: у 1904 р., наприклад населення Миколаївського арештантського відділення (Херсонська губернія) становило у середньому 761 чоловік, Харківського – 680, Херсонського – 560 чоловік [18, с. 237-238].

Згідно відомостей журналу «Тюремний вісник» на території України в кінці XIX – поч. XX ст. функціонувало декілька виправних арештантських відділень: у Катеринославі, Києві, Керч-Єникалі, Одесі, Кам'янець-Подільську, Полтаві, Сімферополі, Миколаєві, Харкові (два відділення) та Херсоні. Враховуючи наведене, можливо дійти до висновку, що основна тенденція функціонування виправних установ збереглася. На відміну від арештантських рот, відділення були також утворені в Полтаві і Миколаєві. В Києві та Одесі замість декількох арештантських рот було утворено по одному відділенню, а в Харкові два відділення. До 1917 р. арештантські відділення, що знахо-

дилися на території України, переважали за чисельністю ув'язнених [19].

Висновки. Підводячи підсумки, можемо констатувати, що попередниками арештантських рот на початку XIX ст. були воєнно-робочі роти, які виникли, як наслідок реагування царату на економічні і політичні проблеми в державі.

Вважаємо, що вперше юридичне закріплення арештантських рот цивільного відомства відбулося у Положенні «Про арештантські роти цивільного відомства, що передбачається сформувати в Одесі та інших містах Новоросійського краю» 1830 р., яким передбачено утворення таких установ в Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Сімферополі та Кишиневі. Таким чином, українські губернії стали випробувальним «майданчиком» для цього виду покарання. Аналізуючи пункти Положення 1830 р., ми дійти до висновку, що арештантські роти цивільного відомства спочатку не були самостійним видом кримінального покарання, а лише альтернативою для осіб, засуджених до заслання, кріпосної роботи, та ув'язнених до робітничих будинків.

До 1845 р. даний вид покарання не мав визначеного терміну, що дорівнювалося майже довічному ув'язненню засуджених, та унормованого порядку відбування. Основними заходами виправлення поведінки засуджених була жорстока військова дисципліна, яка досягалась за допомогою мілітаризованих правил, побиття різками, тяжкої праці та духовного впливу російської православної церкви. Тільки після 1845 р. арештантські роти були переформатовані у основний вид покарання, яке зайняло перше місце у диферен-

ціації виправних видів покарання Російської імперії.

У 1870 р. арештантські роти були реорганізовані в арештантські виправні відділення, що упорядкувало значно змінило умови режиму відбування, терміни відбування, підзвітність та завдання, які стояли перед керівництвом відділень. Також скасувалася військова дисципліна, зовнішні роботи замінювалися внутрішніми. Порівнюючи арештантські роти та виправні арештантські відділення, ми вважаємо, що такі покарання не дивлячись на еволюцію зберігало в собі положення старого і нового законодавства Російської імперії, що виражалось в збереженні станового принципу призначення покарання та здійснення релігійно-морального впливу на засуджених.

Станом на 1855 р. в українських губерніях існувало одинадцять арештантських рот, що від загальної кількості склало майже тридцять відсотків. Такі данні свідчать про продовження політики царату щодо застосування такого виду покарання саме в Україні.

Після жовтневого перевороту та приходу більшовиків до влади такий вид покарання був скасований, але практика залучення засуджених до праці використовувалася й надалі, набувши нового ідеологічного змісту. Як наслідок, виправні арештантські відділення в період радянської влади стали підґрунтям для запровадження виправних-трудових установ, головним завданням яких було задекларовано виправлення засуджених через працю на благо побудови комунізму. Однак, труд засуджених в реаліях перетворився на інструмент тоталітарної

системи для придушення опору населення та використання в промисловості як дешевої робочої сили. Та-

ка система проіснувала до розпаду Радянського союзу, аж до 1991 року.

Список використаних джерел

1. Островський А. А. Правові засади діяльності арештантських рот у Російській імперії : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Сімферополь, 2018. 244 с.
2. О содержании поступающих в крепости милиционных ратников, употребляемых в производстве строений. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX (1807). No 22696.
3. О военно-рабочих батальонах в Москве. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXIII (1816). No 26252.
4. О утверждений положений о военно-рабочих ротах для Инженерного корпуса. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXV (1818). No 27491.
5. О отсылке в Сибирь на поселения бродяг и предступников, вместо отдачи их во военную службу и крепостные работы. ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXVIII (1823). No 29328.
6. Об отсылке бродяг в Сибирь. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. III (1828). No 1893.
7. Положения о арестантских ротах гражданского ведомства, предполагаемых сформировать в Одессе и других местах Новороссийского края. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. V (1830). No 3786.
8. Об усиления мер против контрабанды. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XIII (1838). No 11088.
9. Об определении срока бытности в гражданских арестантских ротах Новороссийского края бродяг. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. IX (1834). No 6904.
10. Достоевский Ф. М. Записки из мертвого дома. Петербург : *Типография Эдуарда Праца*, 1862. 326 с.
11. Гончарук Т. Г. Арештантські роти цивільного відомства у розбудові Одеси другої третини XIX ст. URL: <https://surl.li/fprmv>.
12. Потемкинская лестница: неизвестное об известном месте. *Українська служба інформації*. URL: <http://surl.li/fprnj>
13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года: [Веб-сайт]. URL: <http://surl.li/fprnq>
14. О положении исправительных арестантских ротах гражданского ведомства. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX (1845). No 19285.
15. О формировании пуговиц офицерам и нижних чинов военно-рабочих рот Путей и Сообщений и арестантских ротах гражданского ведомства, и о присвоении номеров арестантским ротам гражданского ведомства. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XXX (1855). No 29284.
16. О переименовании арестантских рот гражданского ведомства в исправительные отделения и о ведении в них гражданского управления и надзора. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XLV (1870). No 48206.
17. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года: [Веб-сайт]. URL: <https://inlnk.ru/BpL6x>
18. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX - на початку XX ст. Харків : Консум, 2001. 288 с.
19. Бабак М. А., Пальченкова В. М. Нормативне регулювання діяльності виправних арештантських відділень в Російській імперії. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : Матеріали XIV міжнар. науково-практ.

конф., що присвяч. 101-річчю Нац. ун-ту кораблебудування ім. адмірала Макар., м. Миколаїв, 2 груд. 2021 р. Миколаїв, 2021. С. 19–23.

***М. Babak**, postgraduate student of the department of constitutional, administrative and labor law of the National University «Zaporizhzhia Polytechnic»*

Peculiarities of regulatory and legal regulation of correctional detention centers of the civil department in the Ukrainian provinces of the Russian Empire

The article, based on the analysis of the Complete Code of Laws of the Russian Empire, examines the legal regulation of such a type of punishment as correctional detention centers, which were actively used by the tsarist regime in the territories of ukrainian provinces in the nineteenth and early twentieth centuries. It is indicated that correctional detention centers were organized on the basis of detention companies that arose as a result of the tsarist regime's response to economic and political problems in the state. The author analyzes the regulatory documents on the organization of prisoner companies and correctional detention centers. The author also examines the peculiarities of correctional measures for convicts and the use of their labor in external and internal works.

Keywords: *prisoner companies, correctional prison departments, correction, work, Russian Empire.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.09
УДК 342.53(477)

Бакумов О.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і
міжнародного права факультету № 4
Харківський національний університет
внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4003-1974

ДОКТРИНАЛЬНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

У статті визначаються особливості конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави, а також пропонуються шляхи подальшої конкретизації цієї відповідальності в галузевому законодавстві та реалізації відповідних конституційних правоположень у взаємовідносинах людини з державою.

Метою статті є аналіз доктринальних та конституційних засад феномену юридичної відповідальності держави.

Ще у 60-х роках ХХ ст. французький дослідник М. Соренсен, аналізуючи юридичну відповідальність у міжнародному праві, зауважив, що «жодна інша тема не породжує стільки суперечок, як відповідальність держав, і жодна інша сфера не є такою неясною і заплутаною з точки зору теорії» [1]. І це цілком зрозуміло, адже донедавна домінуючим було сприйняття відповідальності як винятково індивідуальної якості людини [2], що не може бути поширена на державу як носія публічної влади.

Відтоді юридична наука збагатилася чималим доробком наукових розвідок у сфері досліджень феномену юридичної відповідальності держави як у межах загальнотеоретичної юриспруденції, так і в межах галузевих юридичних наук. Попри безумовну суто науково-теоретичну цінність таких розробок, вони зберігають ще й чимале прикладне значення – особливо у разі проведення в державі кардинальних конституційних реформ, що мають на меті інституціоналізувати, модернізувати та/або зробити ефективним означений державно-правовий феномен.

Досі в конституційно-правовій науці трапляються твердження на кшталт того, що «інститут відповідальності держави перед особою функціонує в Україні на рівні правового принципу, проте безсумнівним є той факт, що такий важливий інститут повинен знайти чітке нормативне закріплення на конституційному рівні» [3]. Водночас із цією тезою не можна погодитися, адже вищезначений інститут знайшов своє втілення та системне розкриття в українській Конституції ще у 1996 році, хоча, безумовно, з урахуванням сьогодення він потребує суттєвого переосмислення й відповідної модернізації.

У зв'язку з цим нагадаємо, що в умовах сучасної конституційної реформи актуальним завданням для України залишається реалізація на практиці моделі відповідального державного правління як важливого складника європейської конституційно-правової традиції. Така реалізація, водночас, передбачає не просто нормативну формалізацію певних юридичних концептів, але й передусім глибоке осмислення сутнісних елементів, що потребують нагального упровадження у сферу правореалізації. До їх числа, найперше, належать концепти верховенства права (або правовладдя, за термінологією С. П. Головатого [4]) та правової держави, які конституціалізовані в Україні (статті 1, 8 Основного Закону [5]). У контексті реалізації цих положень особливої ваги та актуальності набуває питання забезпечення реальності феномену юридичної відповідальності держави, адже, як відомо, «відповідальність держави перед громадянином – один з основних принципів правової держави» [6]. Реальність такої відповідальності залежить як від повноти врегулювання відносин у сфері взаємодії «громадянин – держава», так і від того, як відповідні норми діють на практиці.

Щоправда, маємо застерегти, що в історії політико-правової думки відповідальність держави тривалий час вважали недоцільною, що було властиве насамперед абсолютистським державним режимам та політико-правовим ідеологіям, що «освячували» їхнє функціонування.

Ключові слова: відповідальне державне правління, конституційне будівництво, права та свободи людини, правовий стан, підпорядкування праву, юридична відповідальність, юридичний позитивізм.

Політико-правовий досвід багатьох держав, і України в тому числі, переконливо довів, що свавілля з боку держави є небезпечним з огляду на те, що саме їй належить монополія на примус, аж до застосування до інших суб'єктів права (і до громадянського суспільства в цілому) прямого насильства. Найбільш концентровано модель такого насильства та свавілля втілює в собі держава, яка є антагоністичною до моделі відповідального державного правління, – безвідповідальна держава¹. Така держава провокує неконтрольоване (і, здебільшого, системне) свавілля з боку носіїв функцій державної влади, зумовлює неналежне

здійснення наданих їм повноважень, зловживання ними, живить корупцію, масові порушення прав і свобод людини, спричиняє занепад економічної та соціальної сфер тощо. І навпаки, високий рівень юридичної відповідальності держави перед громадянином та громадянським суспільством, зазвичай є запорукою успішної реалізації реформ, належного рівня державного управління суспільними справами, гарантією дієвості та ефективності реалізації прав людини, важливою передумовою зміцнення довіри людей до державних інституцій тощо.

Відтак, радикальне підвищення рівня відповідальності публічної

¹ Термін умовний, вжитий нами як антитеза поняття відповідальної (юридично відповідальної) держави.

влади перед людиною, суспільством та міжнародним співтовариством в умовах стрімкої глобалізації та розгортання інших провідних конституційно-правових трендів розвитку стало на порядок денний сучасного етапу національного конституційного будівництва цілком закономірно. Зокрема, з огляду на те, що навіть у новітній національній конституційно-правовій традиції відповідний напрям державотворення лише декларувався, проте реальних обрисів дійсно досі так і не набув. У цьому сенсі об'єктивно «назріла нагальна необхідність здійснення комплексного дослідження шляхів підвищення ефективності інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою, удосконалення законодавчої бази в напрямі розвитку та становлення інституту захисту прав людини як одного із основних пріоритетів правової держави – актуальної проблеми сучасного юридичного простору України» [7].

Підставою для такої комплексності є, звісно, вирішення цієї вкрай актуальної та болючої для України проблеми саме на конституційному рівні, на що ми вже звертали увагу у попередніх публікаціях [8; 9]. Принагідно ще раз наголосимо на тому, що ключовим, на наш погляд, є концептуальне розв'язання питання оптимального (у формально-юридичному та в матеріально-сутнісному сенсах) конституційного закріплення юридичної відповідальності держави, а також подальшої її конкретизації у галузевому законодавстві та реалізації на практиці. Безумовно, ретельне вивчення й критичне переосмислення конституційного досвіду із запровадження

й реалізації юридичної відповідальності держави у різних країнах є підставою для впровадження елементів такого досвіду в українській національній практиці державного та конституційного будівництва.

Між тим, досі конституційний досвід багатьох зарубіжних держав у цій сфері є малодослідженим, що вочевидь перешкоджає як адекватній науковій оцінці їх внеску у загальну цивілізаційну скарбницю політико-правового досвіду у цій сфері, так і коректним і науково обґрунтованим запозиченням елементів такого досвіду у процесі вдосконалення конституційної моделі юридичної відповідальності держави в Україні. Поряд із цим, маємо враховувати як спільність відповідного досвіду, так і наявність численних самобутніх, унікальних елементів, які стосуються тих чи інших особливостей конституційного інституту юридичної відповідальності держави як комплексного правового феномену.

Звертаючись до актуальної дотепер конституційно-правової спадщини, маємо відзначити, що традиційно тривалий час питання відповідальності держави аналізувалося в національній правовій думці слідом за успадкованою ще з радянських часів концепцією взаємної відповідальності держави та особи. Такий підхід ще й досі зустрічається у деяких сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, він добре простежується у дисертаційних роботах таких вітчизняних авторів, як Н. В. Іванчук [10], А. В. Зимовець [11], В. М. Торяник [12], низці інших публікацій.

Згідно з таким підходом, взаємна відповідальність держави і людини – це «специфічний зв'язок, що ви-

являється у тому, що держава виступає як носій влади, а громадянин як суб'єкт, підкорений політичному авторитету (владі) держави» [13].

Для зарубіжної правової думки властивою є абсолютно інша доктринальна позиція, яка ґрунтується на уявленнях про сервісну роль держави та її безумовне підпорядкування праву. За цією концепцією підхід до взаємної відповідальності держави та людини не витримує критики, оскільки особа відповідальна не перед державою, а перед законом, застосовувати який у конкретних правовідносинах покликані компетентні державні органи, наділені відповідними повноваженнями. Натомість будучи «службою суспільства», саме держава відповідає перед ним і перед особою за свою діяльність. Так, класичним прикладом практичного втілення такої концепції може бути ФРН, де є усталене поняття безумовної відповідальності держави перед особою. І в Основному Законі, і в іншому законодавстві акцент робиться саме на відповідальності держави, і лише на ній одній. Що ж стосується відповідальності особи, то прийнято говорити про права і деякі обов'язки людини і громадянина.

Зауважимо, що з доктринального боку концепція взаємної відповідальності держави та людини має своїм підґрунтям юридичний позитивізм, який мав би тягти за собою тотожність вимог щодо встановлення цілей, підстав, меж, принципів юридичної відповідальності держави та особи. Проте на практиці вони суттєво різняться. Зокрема, для держави встановлюються специфічні види юридичної відповідальності, які ані за складом, ані за підставами, ані за способами притягнення до

відповідальності не співвідносяться із відповідальністю фізичної особи. З цього погляду закономірною вбачається специфікація цілей юридичної відповідальності держави, порівняно із цілями юридичної відповідальності людини. Такі цілі вбачаються, зокрема, у забезпеченні соціально корисної ролі держави і перешкодженні використанні її в інтересах носіїв державної влади за рахунок утиску прав і свобод людини і громадянина.

На користь своєрідності юридичної відповідальності держави свідчать і такі напрями відповідальності держави перед особою: 1) гарантування кожному його права і свободи; 2) бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян; 3) надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, прямо застережених у законах; 4) не має права обмежувати права і свободи, крім випадків, прямо передбачених законом; 5) не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом; 6) гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина; 7) діє виключно в межах закону, має встановлені конституцією чіткі межі своїх повноважень; 8) відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем; 9) зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самовряду-

вання, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень; 10) гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [14]. Складно уявити собі близькі за юридичною природою до вказаних напрями юридичної відповідальності людини і громадянина.

Вочевидь, з теоретичного і практичного боків плідним та евристично цінним є виокремлення і коректне розмежування спільного та особливого у феноменах юридичної відповідальності людини та юридичної відповідальності держави. Зазначена проблема потребує ретельного наукового дослідження. Ми ж поки що окреслили лише певні її обриси, значимі в контексті нашої розвідки.

З огляду на наведені вище позиції, оптимальною видається така концепція юридичної відповідальності держави, яка за жодних обставин не може вважатися «замінником», інваріантом доктрини взаємної відповідальності держави та особи. На користь такої позиції свідчать і новітні тенденції розвитку міжнародного права, з огляду на які об'єктивно розширюється й удосконалюється спектр суто міжнародно-правових механізмів притягнення держави до юридичної відповідальності, зокрема з боку міжнародних організацій та їх органів. Такий тренд правового розвитку значною мірою руйнує усталені штампи щодо розуміння юридичної відповідальності держави як форми самозобов'язування або самообмеження державної влади, оскільки запровадження відповідальності держави у міжнарод-

них інстанціях вказувало б на ширший контекст такої відповідальності, аніж відповідальність, що застосовується винятково національними судовими органами держави.

До числа провідних тенденцій конституційного регулювання юридичної відповідальності держави сучасні дослідники відносять: посилення ролі конституційного права, зокрема, у її реалізації; зміщення акценту відповідальності з людини на державу, держава зараз має нести основний тягар відповідальності; системність конституційно-правового регулювання питань відповідальності у взаємовідносинах держави і людини; поєднання загального і конкретного нормування [15]. Означені тенденції так чи інакше відбиваються у конституційному закріпленні елементів юридичної відповідальності держави, завдяки чому в науковій літературі сформувалося достатньо аргументоване бачення цього інституту саме як конституційно-правового. Він спирається на пряме конституційне визнання пріоритету прав людини, підконституційність та підзаконність діяльності держави та її органів, їх підпорядкованість примату права, суверенітет народу, легітимність влади, політичний плюралізм та політичну конкуренцію, відкритість і підконтрольність влади, інституціоналізацію омбудсмена, конституційного та адміністративного судочинства, обмеження імунітетів глав держави, суддів, парламентаріїв тощо. Характерно, що «на відміну від приватних осіб, державні органи законодавчо зобов'язані нести юридичну відповідальність відкрито, прозоро, щоб гарантувати наявність факту несення відповідальності перед громадянами. Ця сучасна практика

«відкритого уряду» в європейських країнах розглядається як основна функція та необхідна умова сучасної демократичної держави. Вона заснована на переконанні, що люди можуть тільки ефективно здійснювати свою конституційну роль наглядачів дій уряду» [16].

На наш погляд, реалістичність і дієвість інституту юридичної відповідальності держави набуває свого переконливого і найбільш чіткого практичного значення саме в разі конституціоналізації відповідного правового інституту та подальшої реалізації відповідних правових норм у правозастосовній практиці. Звісно, відправні елементи такого інституту мають набути інституціоналізації саме в розрізі конституційного регулювання, оскільки прямо стосуються найбільш важливих аспектів сфери державно-політичних відносин владарювання.

Конституційний інститут юридичної відповідальності держави в різних країнах зазнав неоднакової еволюції. Зокрема, генеральний напрям такої еволюції вказував на вектор від повної безвідповідальності (імунітету) держави за вчинені дії чи бездіяльність її органів (посадових осіб) до визнання такої відповідальності спершу в юридичній доктрині, а в подальшому – у конституційній площині і в поточному (галузевому) законодавстві.

У сучасній правовій доктрині конституціоналізація юридичної відповідальності держави в різних країнах означає не просто вищий нормативно-правовий рівень закріплення такої відповідальності, але змістовно вказує на те, що держава має рівноцінне значення як суб'єкт права поряд із фізичною особою. Вона

повинна нести відповідальність за свої дії та бездіяльність у випадках, обумовлених нормами права. Правова доктрина виходить із того, що жоден суб'єкт права не є вільним від юридичної відповідальності як елемента його статусу. Імунітет від відповідальності суперечить вимогам рівності всіх перед законом, перешкоджає належному забезпеченню й захистові прав людини у конкретних правовідносинах з боку держави, провокує зловживання владою або навіть – пряму сваволю з боку носіїв державної влади. Відтак, відповідальність держави є важливою умовою, що забезпечує довіру до держави. Отже, держава своєю діяльністю, у тому числі тією, що полягає у правовому регулюванні, не повинна уникаати відповідальності за свою поведінку, або перекладати її на інших осіб, або встановлювати для себе привілейований режим її реалізації, або не передбачати її, або, передбачати, роблячи так, щоб відповідальність стала неможливою до реалізації фактично.

Другим вагомим елементом сучасної конституційної доктрини є пов'язаність відповідальності держави з виконанням нею своїх позитивних конституційних обов'язків з утвердження, забезпечення та захисту прав і свобод людини [17]. Якщо конституційне регулювання прямо чи опосередковано виходить із пріоритету прав людини, то, природно, що забезпечення утвердження такого пріоритету покладається на державу як публічно-правовий союз вільних та рівних громадян, об'єднаних задля досягнення спільних цілей. Як показано в літературі, «визначення людських прав, як можливості особи вимагати від держави забезпечення її

захисту, зумовлює соціальний вимір права. Це дає змогу через принцип субсидіарності поєднати ідеї лібералізму та комунітаризму. За таких умов громадянські й політичні права набувають характеристики негативних, оскільки для їх здійснення не потрібно певних активних дій держави, навпаки – ці права передбачають утримання держави від втручання у приватну автономію. У свою чергу, соціальні, економічні, культурні, колективні права є позитивними, оскільки їх реалізація пов'язана з виконанням позитивних обов'язків держави – їх конкретизації на рівні поточного законодавства та здійснення урядом політики адресної соціальної допомоги» [18]. Безвідносно до характеру означених особистих прав, їхньому забезпеченню кореспондує наявність у держави певного каталогу конституційних обов'язків, невиконання або неналежне виконання яких, природно, має тягнути за собою юридичну відповідальність, яка має бути невідворотною для держави так само, як і для фізичної особи. Зазначена концепція отримала назву концепції (доктрини) позитивних зобов'язань держави і набула популярності, зокрема, у зв'язку із поширенням та впровадженням юридичних позицій авторитетних міжнародних правозахисних інституцій, передусім Європейського суду з прав людини [19]. Своєрідність цієї відповідальності полягає в тому, що вона, так само, як і права людини і обов'язки держави щодо їх забезпечення, має конституційний характер. Дана відповідальність «не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності як за-

стосування заходів публічно-правового (в даному випадку – конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків» [20].

Характерно, що «визрівання», втілення та розвиток на конституційному рівні інституту юридичної відповідальності держави відбувалися в контексті систематизації та розширення каталогу конституційних обов'язків держави перед своїми громадянами, а потім – перед людиною взагалі. Відповідно, можна зробити висновок, що конституційний інститут юридичної відповідальності держави від самого початку набув чітко вираженого публічно-правового та людиноцентристського характеру, будучи тісно пов'язаним із необхідністю забезпечення, захисту та гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Водночас реалістичність юридичної відповідальності держави набула додаткового виміру в умовах поступового утвердження і розвитку концепту поділу державної влади. Згідно з ним сконцентрована в одних руках, монополізована чи узурпована державна влада, зазвичай, не підлягає жодній реальній юридичній відповідальності, оскільки відсутній інституційний механізм, здатний «запустити» такий інститут. Ключовими елементами такого «пускового» механізму слід, виходячи із конституційного досвіду різних країн, вважати наявність органів спеціалізованої юрисдикції (зазвичай, йдеться про конституційне закріплення інститутів спеціалізованого конституційного та адміністративного судочинства), запроваджен-

ня органів контрольної влади (зокрема, інститутів омбудсмена тощо), норм-гарантій щодо недопустимості звуження, обмеження чи скасування конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також елементів юридичної відповідальності вищих органів державної влади та їх посадових осіб (зокрема, парламенту та парламентаріїв, президента, уряду, інших органів виконавчої влади) тощо.

Підсумовуючи маємо констатувати, що кожна держава, враховуючи передусім державно-політичні традиції владарювання, напрацьовані у цій сфері практики і моделі, стан розвитку законодавства та юридичної практики, рівень політичної і правової культури тощо, по-своєму підходить до визначення обсягу та специфіки конституційного регулювання юридичної відповідальності держави. Проте узагальнено конституційна інституціоналізація юридичної відповідальності держави вказує на таке: 1) не всі питання, що охоплюються відносинами такої відповідальності, врегульовуються виключно на конституційному рівні; 2) на конституційному рівні регулюються найбільш значимі, з точки зору законодавця, елементи, сторони, прояви такої відповідальності; 3) не врегульовані конституційними нормами питання юридичної відповідальності держави визначаються законами та/або іншими актами, рівними з ними за юридичною силою; 4) конституційна інституціоналізація цього виду юридичної відповідальності програмує подальшу інституціоналізацію його на законодавчому рівні: спершу формуються конституційні положення, а вже на їх основі здебільшого форму-

люються законодавчі норми; 5) нормативно-правовим стрижнем юридичної інституціоналізації цього інституту є положення Основного Закону держави, що мають фундаментальний та відправний характер; 6) вони мають розвиватися у підконституційних актах конкретизуючого значення; 7) їх реалізація здебільшого відбувається як у площині безпосередньої або первинної реалізації – у разі визнання норм конституції нормами прямої дії, так і у площині законодавчого регулювання (вторинної реалізації).

У структурному відношенні конституційне регулювання юридичної відповідальності держави має кілька взаємопов'язаних «вимірів»: інституційний, нормативно-правовий, функціональний, ціннісний. Так, в інституційному вимірі юридична відповідальність держави означає створення такого механізму, що складається з сукупності національних та міжнародних інституцій, які здатні притягнути суверенну державу до юридичної відповідальності в рамках, визначених відповідно національним та міжнародним правом, з метою забезпечення невідворотності покарання за вчинені нею протиправні (свавільні, злочинні тощо) дії (чи бездіяльність). Нормативно-правовий вимір означає фіксацію, передусім, на конституційному рівні принципів юридичної відповідальності держави, найбільш істотних видів деліктів, підстав та особливостей застосування юридичної відповідальності держави. Функціональний вимір вказує на те, що конституційне закріплення означеного виду відповідальності забезпечує реалізацію низки суспільно важливих функцій такої відповідальності, пе-

редусім правовідновлювальної, компенсаторної, правоохоронної, каральної, правовиховної тощо. Ціннісний вимір конституційного регулювання юридичної відповідальності держави вказує на те, що відповідний правовий феномен належить до каталогу конституційних цінностей, перебуває з ними у складних системних зв'язках та слугує забезпеченню ключових і визначальних суспільно корисних цілей – насамперед реальності, гарантованості й захищеності людини і громадянина, її прав, свобод і закон-

них інтересів у конкретному державно організованому суспільстві. Узгодженість вищезначених вимірів конституційного регулювання юридичної відповідальності держави слугує повноті й ефективності її реалізації на практиці. Досягнення такої узгодженості вбачається одним із ключових завдань конституційної реформи в сучасній Україні в аспекті модернізації конституційного інституту юридичної відповідальності держави.

Список використаних джерел

1. Max Sorensen, 'Principes de droit international public: cours général' (Volume 101) in *Collected Courses of the Hague Academy of International Law* (Brill | Nijhoff, Leiden | Boston, 1960).
2. Олена Гарасимів, 'Відповідальність та безвідповідальність: соціально-правова парадигма' (2014) 782 Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Юридичні науки 65-0.
3. Галина Задорожня, 'Дотримання принципу рівності всіх перед законом у контексті юридичної відповідальності громадянина і держави в Україні' (2008) 2 Юридичний вісник Повітряне і космічне право 43-5 <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_2008_2_11> (дата звернення: 08.02.2022).
4. Сергій Головатий, 'Верховенство права, або ж Правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки' (2010) 4 Право України 64-7; Сергій Головатий, 'Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія' (2011) 10 Право України 154-67.
5. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>> (дата звернення: 08.02.2022).
6. Олена Дашковська, 'Ідея взаємної відповідальності держави й особи в європейській політико-правовій думці' (2012) 2 Вісник НАПрН 105-13; Вікторія Середюк, 'Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава»' (2015) 1 Часопис Київського університету права 42-5.
7. Олег Зайчук, 'Концепція удосконалення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою в Україні' (2014) 3 Часопис Київського університету права 311-12.
8. Олександр Бакумов, 'Конституціоналізація стратегічного курсу України в контексті доктрини юридичної відповідальності держави' (2018) 4 Право і Безпека 13-1;
9. Олександр Бакумов, 'Посилення юридичної відповідальності української держави в контексті сучасних трендів конституційно-правового розвитку' (2019) 1 Науковий вісник публічного та приватного права 67-3.
10. Наталія Іванчук, 'Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної Української держави' (автореф дис канд юрид наук, Київський національний університет внутрішніх справ 2007) 19.

11. Андрій Зимовець, 'Правове регулювання взаємної відповідальності держави та людини (конституційно-правовий аспект)' (автореф дис канд юрид наук, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого 2009) 18.
12. Володимир Торяник, 'Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі' (автореф дис канд політ наук, Дніпропетровський національний університет 2006) 17.
13. М Байтин и другие. *Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство* (Юридическая литература 1972).
14. Віктор Ладиченко, 'Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості' (2007) 36 Держава і право «Юридичні і політичні науки» 16–1.
15. Андрій Зимовець, 'До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини' (2008) 1 Форум права 157-63 <<http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2008-1/08zavdil.pdf>> (дата звернення: 08.02.2022).
16. Мар'яна Задніпряна, 'Принципи юридичної відповідальності держави, органів державної влади та їх посадових осіб в Україні та Європейському Союзі' (2014) 3 Право та інновації 97-04.
17. Юрій Баулін, *Розвиток конституційної доктрини української держави в рішеннях Конституційного Суду України* (Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Конституційний Суд України; Національна академія правових наук України; Юридична фірма «Салком» 2014) 27.
18. Михайло Савчин, 'Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи' (2010) 2 Стратегічні пріоритети 83-9.
19. Станіслав Шевчук, 'Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини' (2010) 2 Право України 55-4; Ганна Христова, *Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини* (дис докт юрид наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого 2019) 498.
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>> (дата звернення: 08.02.2022).

O. Bakumov, Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional and International Law, Kharkiv National University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0002-4003-1974

Doctrinal and constitutional principles of the phenomenon of legal responsibility of the state

Abstract. The article defines the peculiarities of the constitutional institutionalization of the state's legal responsibility, as well as the ways of further specifying this responsibility in the sectoral legislation and implementation of the relevant constitutional regulations in the human-state relationship.

The purpose of the article is to analyze the doctrinal and constitutional foundations of the phenomenon of legal responsibility of the state.

Back in the 60's of the twentieth century, analyzing legal responsibility in the international law, the French researcher M. Sorensen noted that "no other topic raises as much controversy as the responsibility of states, and no other sphere is so vague and confusing in terms of theory." And this is quite understandable, since until recently the perception of responsibility as a purely individual quality of a person, which cannot be extended to the state as a bearer of public power, was dominant.

Since then, legal science has been enriched by a considerable amount of scientific research in the field of research on the phenomenon of legal responsibility of the state, both within general theoretical jurisprudence and within the branch of legal sciences. Despite the unconditionally purely scientific and theoretical value of such developments, they still retain considerable applicability, especially in the case of fundamental constitutional reforms in the country aimed at institutionalizing, modernizing and/or making a specified state-legal phenomenon.

The constitutional-legal science still states that "the institute of state responsibility for a person functions in Ukraine at the level of the legal principle, but it is undoubted that such an important institution must find a clear normative fixation at the constitutional level." However, this thesis cannot be accepted. According to the analysis, the aforementioned institute found its implementation and systematic disclosure in the Ukrainian Constitution in 1996, although, of course, taking into account the present and the accumulated experience, it needs significant rethinking and corresponding modernization.

In this regard, it should be reminded that in the context of the current constitutional reform, the implementation of the model of responsible state government as an important one in Ukraine remains an urgent task component of the European constitutional and legal tradition. Such implementation, in turn, involves not only the normative formalization of certain legal concepts, but also, first and foremost, a deep understanding of the essential elements that need urgent implementation in the sphere of justice. First of all, these include the concepts of the rule of law (or rule of law, in the terminology of S.P. Golovaty) and the rule of law, which are constitutionalized in Ukraine (Articles 1, 8 of the Basic Law of the State). In the context of implementation of these regulations of particular importance and relevance is the issue of ensuring reality of the phenomenon of legal responsibility of the state, because, as we know, "the responsibility of the state to the citizen is one of the basic principles of the rule of law." The reality of such responsibility depends not only on the completeness of the settlement of relations in the sphere of citizen-state interaction, but also on how the relevant norms work in practice.

However, it should be noted that in the history of political and legal thought, it is known that the responsibility of the state for a long time was considered inappropriate, which was peculiar to the absolutist state regimes and political and legal ideologies that "sanctified" their functioning.

Keywords: *responsible state government, state, human rights and freedoms, legal status, subjection to law, public authority, arbitrariness, legal responsibility, legal positivism.*

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.10

УДК 340.0+342.5

Копча В. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права та процесу Ужгородського
національного університету
ORCID: 0000-0001-9888-1464

Копча Н. В.,

доктор філософії у галузі права,
асистент кафедри кримінального
права та процесу Ужгородського
національного університету
ORCID: 0000-0002-9879-4085

СУДОВА СИСТЕМА В ДЕРЖАВІ, ЗАСНОВАНА НА ВЕРХОВЕНСТВІ ПРАВА: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ КРИТЕРІЇ

У статті досліджено міжнародно-правові документи, які визначають вимоги до організації судової влади та статусу суддів у державах, які засновані на верховенстві права. Особливу увагу звернуто на аналіз документів Ради Європи, які є актами «м'якого права». Зроблено висновки, що незалежна судова система є ключовим механізмом, що гарантує демократію і верховенство права.

Міжнародно-правові критерії організації судової влади і статусу суддів зосереджені на забезпеченні незалежності здійснення правосуддя. Їхнє значення полягає в обмеженні дискреції національних публічних властей у цій сфері, що надає можливість реального забезпечення принципу поділу влади.

Ключові слова: *правова держава, судова влада, верховенство права, незалежна судова система.*

Постановка проблеми. Правове досягнення достатніх гарантій незалежного правосуддя є тим основним критерієм і, водночас, змістовним наповненням наряду і змістовного наповнення судової реформи в державах Центральної Європи в період їх підготовки і вступу до Європейського Союзу. З іншого боку, ситуація, коли внаслідок прийняття нового законодавства і запровадження нової адміністративної прак-

тики в сфері правосуддя показник незалежності знижувався, такі зміни в жодному випадку не можуть бути визнані "судовою реформою". Прикладом такого випадку стало ухвалення в Україні в 2010 р. нового закону "Про судоустрій і статус суддів", який в сукупності з іншими заходами призвів до різкого зниження незалежності судової влади та її істотного послаблення. Актуальність дослідження сутності правосуддя у

державі, заснованій на верховенстві права, впливає з продовження судової реформи в Україні, яка зокрема полягає у підвищенні ефективності судової влади, зміцнення інституційних гарантій її незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні різні аспекти функціонування судової влади охоплювалися предметом дослідження багатьох учених і практиків, зокрема О.Дашковської [1], Р.Ігоніна [2], В.Потапенка [3], О.Бурака [4], В.Городовенка [5], В.Крижановського [6], В.Сердюка [7], Л. Москвича [8; 9].

Формулювання мети статті. Однак потреба у продовженні дослідження місця судової влади в правоохоронній функції сучасної держави зберігається, виходячи також з необхідності врахування міжнародно-правових критеріїв

Виклад основного матеріалу. Відтак метою цієї статті є дослідження сутності правосуддя у державі, заснованій на верховенстві права, в аспекті міжнародно-правових критеріїв.

Правосуддя, яке здійснюється судовою владою, є ключовим елементом правохоронної функції держави. На початку XXI століття цивілізованим світом вироблені доволі чіткі універсальні критерії правосуддя (його основної ознаки – незалежності), які закріплені на різних рівнях міжнародного та європейського правопорядків.

З самого початку діяльності Організації Об'єднаних Націй питанням верховенства права і відповідно ролі судів приділялася особлива увага. Уже в Загальній декларації прав людини, яка була прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня

1948 року в преамбулі відзначалося, що "беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення". У статті 8 декларації з цього приводу прямо вказувалося на роль судів: "Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом" [10]. Пізніше і в інших провідних документах ООН у сфері прав людини відзначалася роль судів для захисту і відновлення порушених прав.

Проте лише в 1980-х роках в рамках ООН були схвалені документи, які окремо визначали критерії незалежності судів. Серед них передовсім необхідно відзначити "Основні принципи незалежності судових органів" (схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 р., а також "Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів щодо незалежності судових органів" (прийняті резолюцією Економічної та соціальної Ради ООН 1989/60 та схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 44/162 від 15 грудня 1989 р.) [11, с. 145 – 146.]

У "Основних принципах" вказується, що з урахуванням рішимості урядів захищати права людини, незалежність судових органів має бути заснована на певних принципах у різних аспектах.

Перше, визначається, що в сфері функціональній незалежність су-

дів забезпечується такими принципами: 1. Незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її. 2. Судові органи вирішують передані їм справи безсторонньо, на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонуки, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку і з будь-яких би то не було причин. 3. Судові органи мають компетенцію стосовно всіх питань судового характеру і виняткове право вирішувати, чи входить передана їм справа до їхньої встановленої законом компетенції. 4. Не повинно мати місця неправомірне чи несанкціоноване втручання в процес правосуддя, а судові рішення, винесені суддями, не підлягають перегляду. Цей принцип не перешкоджає здійснюваному відповідно до закону судовому перегляду чи пом'якшенню вироків, винесених судовими органами. 5. Кожна людина має право на судовий розгляд у звичайних судах або трибуналах, які застосовують встановлені юридичні процедури. Не повинні утворюватися трибунали, що не застосовують встановлені належним чином юридичні процедури, з метою підміни компетенції звичайних судів або судових органів. 6. Принцип незалежності судових органів дає судовим органам право і вимагає від них забезпечення справедливого ведення судового розгляду і дотримання прав сторін. 7. Кожна держава-член повинна надавати відповідні засоби, які давали б змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції.

Друге, в аспекті умов служби та терміну повноважень суддів передбачено низку принципів, зокрема: 1. Термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом. 2. Судді, яких призначають чи обирають, мають гарантований термін повноважень до обов'язкового виходу на пенсію чи завершення терміну повноважень там, де це встановлено. 3. Підвищення суддів на посаді там, де є така система, слід здійснювати на основі об'єктивних факторів, зокрема здібностей, моральних якостей і досвіду. 4. Розподіл справ між суддями в судах, до яких вони належать, є внутрішньою справою судової адміністрації.

Третє, у питанні стягнення, усунення від посади і звільнення судді визначені наступні принципи: 1. Звинувачення або скарга, що надійшли на суддю в ході виконання ним своїх судових і професійних обов'язків, повинні бути невідкладно і безсторонньо розглянуті згідно з відповідною процедурою. Суддя має право на відповідь і справедливий розгляд. На початковому етапі розгляд скарги має проводитись конфіденційно, якщо суддя не звернеться з проханням про інше. 2. Судді можуть бути тимчасово усунуті від посади або звільнені тільки з причин їх нездатності виконувати свої обов'язки чи поведінки, невідповідної до посади, яку вони займають. 3. Усі процедури накладення стягнення, усунення від посади і звільнення мають визначатися відповідно до встановлених правил судової поведінки. 4. Рішення про дисциплінарне стягнення, усунення від посади чи

звільнення повинні бути предметом незалежної перевірки. Цей принцип може не застосовуватися до рішень Верховного суду або до рішень законодавчих органів, прийнятих при розгляді справ у порядку імпідменту або при дотриманні аналогічної процедури.

У "Рекомендаціях щодо ефективного впровадження Основних принципів щодо незалежності судових органів", які були прийняті резолюцією Економічної та соціальної Ради ООН 1989/60 та схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 44/162 від 15 грудня 1989 р. відзначається, зокрема:

1. Всі держави мають прийняти та впровадити Основні принципи незалежності судових органів у відповідності до правил конституційного процесу країни та внутрішньої практики.

2. Жодний суддя не може бути призначений, обраний чи іншим чином залучений до виконання своїх обов'язків на умовах або з метою, що несумісні з Основними принципами незалежності судових органів. Жоден суддя не повинен приступати до роботи в суді на умовах або з метою, що несумісні з Основними принципами незалежності судових органів.

3. Основні принципи мають застосовуватися до всіх суддів, включаючи таких, які не є професійними юристами.

4. Держава має гарантувати, що Основні принципи будуть широко розповсюджуватися принаймні офіційною мовою (мовами) країни, яка їх прийняла. Судді, юристи, представники органів законодавчої та виконавчої влади і суспільство в цілому мають бути проінформовані в най-

більш прийнятний спосіб про важливість і зміст Основних принципів таким чином, щоб вони могли сприяти їх застосуванню в системі правосуддя. Зокрема, держава має зробити текст Основних принципів доступним для всіх суддів.

5. Впроваджуючи принципи 7 та 11 Основних принципів, держава має звернути особливу увагу на необхідність надання певних ресурсів, потрібних для функціонування судової системи, враховуючи призначення достатньої для рівня завантаженості справами кількості суддів, забезпечення судів необхідним персоналом та обладнанням та надання суддям гідного рівня особистої безпеки, пенсійного забезпечення та заробітної плати.

Нагадаємо, принцип 7 вказаного документу встановлює, що "кожна держава-член повинна надавати відповідні засоби, які давали б змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції", а принцип 11 - "Термін повноважень суддів, їх незалежність, безпека, відповідна винагорода, умови служби, пенсії і вік виходу на пенсію повинні належним чином гарантуватися законом" [12].

На рівні Ради Європи вимоги до організації судової влади і статусу суддів зосереджені у так званій "Європейській хартії про статус суддів", яка стала результатом багатосторонньої наради з приводу законів про статус суддів в Європі, що була організована Радою Європи 8-10 липня 1998 року.

Перше, до закону про статус суддів, як впливає з Європейської хартії про статус суддів, ставляться наступні вимоги:

1. Закон про статус суддів має на меті забезпечення компетентнос-

ті, незалежності та неупередженості, яких кожна особа цілком законно очікує від судів та від кожного судді, якому довірено захист її прав.

2. У кожній європейській державі основні принципи закону про статус суддів викладаються у внутрішніх нормах найвищого рівня, а його основні положення – в нормах не нижче законодавчого рівня.

3. Щодо кожного рішення стосовно відбору та призначення судді на посаду, підвищення по службі або припинення його повноважень, законом має бути передбачено втручання *органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, у складі якого щонайменше половина членів - судді, обрані їх колегами*, і в якому було б гарантовано якнайширше представництво суддівського корпусу (параграф 1.3 Хартії).

4. Закон надає кожному судді, який вважає, що його/її права, передбачені законом, або його власна незалежність чи незалежність судового процесу знаходиться під загрозою або будь-яким чином ігнорується, можливість звернутися з цього приводу до незалежного органу з пропозицією вжити дієвих заходів для виправлення ситуації або запропонувати, яким чином її можливо виправити.

5. Під час виконання своїх обов'язків суддя повинен виявляти повагу до осіб, що до них звертаються, та пильно стежити за підтриманням високого рівня компетентності, якого вимагає винесення рішень у справах, від яких залежить гарантія захисту прав людини, та за збереженням конфіденційності інформації, яку їм довірено в ході судового розгляду.

6. На державу покладається обов'язок забезпечувати суддів всіма засобами, необхідними для належного виконання їхніх завдань, і зокрема, для розгляду справ в межах розумного періоду часу.

7. Професійні організації, створені суддями, до яких усі судді можуть вільно входити, роблять значний внесок у захист прав, які надаються законом, зокрема у стосунках з тими владними структурами та органами, які залучаються до винесення рішень стосовно них.

8. Через своїх представників та професійні організації судді залучаються до винесення рішень стосовно управління судами, визначення судового бюджету та його розподілу на місцевому і національному рівнях. З ними таким же чином проводяться консультації стосовно планів щодо будь-яких змін до закону, а також з приводу визначення винагороди за працю та їх соціальне забезпечення.

Друге, до відбору, призначення на посаду та початкової підготовки суддів ставилися такі вимоги: 1. Правило відбору та призначення на посаду суддів незалежним органом або комісією вимагають здійснення відбору на основі здатності кандидатів вільно і неупереджено оцінювати справи, що передаються на їхній розгляд, та застосовувати закон із повагою до гідності людини. Кандидату не може бути відмовлено у посаді на підставі статі, етнічного чи соціального походження, його філософських або політичних поглядів чи релігійних переконань. 2. Законом має бути передбачене забезпечення умов, які гарантуватимуть шляхом дотримання вимог щодо освітньої кваліфікації та наявності поперед-

нього досвіду призначення на посаду саме тих осіб, які здатні здійснювати судові обов'язки. 3. Законом має бути передбачене забезпечення належної підготовки за державний кошт кандидатів, відібраних для ефективного виконання обов'язків судді.

Третє, до процедури призначення на посаду судді та його переведення Європейська хартія статусу суддів ставить, зокрема, наступні вимоги: 1. Рішення про призначення обраного кандидата на посаду судді та призначення його/її до конкретного суду приймається незалежним органом, про який йдеться у параграфі 1.3, або на підставі його пропозиції, рекомендації або згоди чи висловлення його окремої думки. 2. Законом має бути встановлено конкретно зазначені обставини, за яких через попередню діяльність кандидата або його/її близьких родичів, можуть виникнути законні та об'єктивні сумніви щодо його незалежності та неупередженості, що може бути перешкодою для призначення до певного суду. 3. Суддя, що обіймає посаду в суді, не може бути призначеним на іншу судову посаду або бути переведеним на будь-яку іншу роботу, навіть якщо це відбувається з підвищенням по службі, без його згоди. Винятки з цього принципу дозволяються лише у випадку, коли переведення передбачене у відповідності до дисциплінарних санкцій, у випадках змін у судовій системі на підставі закону або у випадках тимчасового переведення для зміцнення сусіднього суду. Максимальна тривалість такого переведення суворо обмежується законом.

Четверте, в сфері відповідальності суддів Європейська хартія

встановлює: 1. У випадку невиконання суддею одного із своїх обов'язків, чітко визначених законом, він може підлягати санкції лише на підставі рішення, прийнятого за пропозицією, рекомендацією або згодою комітету або органу, принаймні половину якого складають обрані судді. Справа такого судді повинна бути сповна розглянута цим органом шляхом заслухання сторін, а суддя, справа якого розглядається, повинен мати право на представництво своїх інтересів. Шкала застосовуваних санкцій має бути визначена законом, а їх застосування має відповідати принципу пропорційності. Рішення виконавчого органу, комітету або органу, що визначає передбачену законом санкцію, може підлягати оскарженню у вищій судовій інстанції. 2. Державою гарантується відшкодування збитків за шкоду, заподіяну в результаті протиправної поведінки або незаконних дій судді під час виконання ним службових обов'язків. В Законі може бути передбачене право держави вимагати від судді в судовому порядку відшкодування таких витрат, але не більше встановлених розмірів, у разі грубого і непростимого порушення правил, що регулюють виконання суддівських обов'язків.

П'яте, з питання винагороди та соціального захисту суддів встановлюється: 1. Рівень винагороди, що виплачується суддям за виконання їхніх професійних обов'язків, повинен бути таким, щоб вони відчували себе захищеними від тиску при прийнятті рішення і в роботі загалом, щоб не було впливу на їхню незалежність та неупередженість. 2. Винагорода може бути різною: залежно від стажу роботи, характеру обов'яз-

ків, виконання яких покладено на суддів у їх професійній діяльності, та від важливості їхніх обов'язків; оцінюватися ці фактори повинні відверто і відкрито. 3. Законом передбачено гарантії суддям, що виконують свої професійні обов'язки, захист від соціальних ризиків, пов'язаних з хворобою, материнством, інвалідністю, похилим віком та смертю. 6.4. Зокрема, законом передбачено, що судді, які досягли пенсійного віку і пропрацювали на посаді судді зазначений період, отримують пенсію по старості, рівень якої має бути якомога ближчим до рівня їхньої останньої заробітної плати на посаді судді.

Шосте, нарешті, з питання припинення перебування на посаді Хартія передбачає: 1. Перебування судді на посаді повністю припиняється у випадку, коли він/вона подає у відставку; коли медично засвідчується, що суддя фізично неспроможний виконувати свої обов'язки; якщо він досягає граничного віку служби або настає кінець фіксованого терміну його перебування на посаді або, якщо його звільнено з посади згідно із процедурою, передбаченою у параграфі 5.1 (параграф 7.1). 2. Настання випадків, передбачених у параграфі 7.1. (окрім випадків досягнення граничного віку або завершення фіксованого терміну перебування на посаді) має перевірятися органом, про який йдеться у параграфі 1.3 [13].

Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів від 10 липня 1998 р., по суті, роз'яснює її зміст та механізми імплементації в національних правопорядках, відзначаючи зокрема: "Мета Хартії – визначити зміст будь-якого закону про статус суддів, ґрунтуючись на

завданнях, що мають бути досягнуті: забезпечити компетентність, незалежність та неупередженість, яких громадськість має право очікувати від судів та суддів, яким довірено захист їхніх прав. Таким чином, цей закон не є самоціллю, а скоріше засобом досягнення того, щоб особи, чії права мають захищатися судами і суддями, мали необхідні гарантії ефективності такого захисту. Може виникнути питання, чи мають ці положення Хартії бути обов'язковими, тобто чи повинні вони обов'язково включатися до національних законів, що регулюють поведінку суддів, чи вони повинні мати силу рекомендацій і замість них можуть бути застосовано інші положення, що можуть забезпечити рівноцінні гарантії. Останній підхід може бути виправданий небажанням критикувати національні системи, в яких давно встановленою практикою забезпечено ефективні гарантії законодавчої захищеності суддівського корпусу, навіть якщо ця система лише згадує про такий захист". Окрім іншого, Хартія закріплює за кожним суддею "право на оскарження", якщо він/вона вважає, що створюється загроза її/його незалежності або незалежності правового процесу або ця незалежність якимось чином порушується, і в такому випадку він/вона може передати розгляд описаному вище незалежному органу. Це означає, що судді не залишаються беззахисними у випадках посягань на їхню незалежність. Право на оскарження є необхідною гарантією, тому що інакше це залишиться лише бажанням встановити засади, спрямовані на захист суддів, якщо вони не будуть послідовно підтримуватися механізмами, які гарантуватимуть їх ефек-

тивну реалізацію. Обов'язок отримувати пропозицію або висновок від незалежного органу перед тим, як буде прийнято рішення щодо статусу конкретного судді, не обов'язково поширюватиметься на всі можливі ситуації, в яких здійснюватиметься вплив на його чи її незалежність. Саме тому надзвичайно важливо забезпечити можливість, щоб судді могли звертатися до цього органу з власної ініціативи. Однак Хартія не санкціонує посягань на повноваження щодо прийняття рішень, якими наділені національні органи відповідно до Конституції [14].

Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (17 листопада 2010 р.) відштовхувалася від розуміння того, що виконуючи суддівські функції, суддя відіграє основну роль у забезпеченні захисту прав людини та основоположних свобод; а незалежність суддів є невід'ємним елементом верховенства права, необхідним для неупередженості суддів та функціонування судової системи, а також від того, що незалежність судової влади забезпечує кожній особі право на справедливий суд і тому є не привілеєм суддів, а гарантією поваги до прав людини та основоположних свобод, що дає змогу кожній особі відчувати довіру до судової системи. Як зазначено у ст. 6 Конвенції, метою забезпечення незалежності судової влади є гарантування кожній особі основоположного права на розгляд справи справедливим судом лише на законній підставі та без будь-якого стороннього впливу. В свою чергу, незалежність суддів гарантується незалежністю судової влади загалом.

У Рекомендаціях розрізняється зовнішня і внутрішня незалежність суддів. Зовнішня незалежність не є прерогативою чи привілеєм, наданим для задоволення власних інтересів суддів. Вона надається в інтересах верховенства права та осіб, які домагаються та очікують неупередженого правосуддя. Незалежність суддів слід розуміти як гарантію свободи, поваги до прав людини та неупередженого застосування права. Неупередженість та незалежність суддів є необхідними для гарантування рівності сторін перед судом. Рекомендації визначають низку засобів забезпечення зовнішньої незалежності суддів, зокрема: а) закон повинен передбачати санкції проти осіб, які намагаються певним чином впливати на суддів; б) судові рішення мають бути обґрунтовані та оголошені публічно. Однак судді не зобов'язані роз'яснювати, якими переконаннями вони керувалися при прийнятті таких рішень; в) рішення суддів не можуть підлягати будь-якому перегляду поза межами апеляційних процедур, закладених у законодавстві; г) за винятком рішень про амністію, помилування або подібних заходів, виконавча та законодавча влада не повинні приймати рішення, які скасовують судові рішення; д) коментуючи рішення суддів, виконавча та законодавча влада мають уникати критики, яка може підірвати незалежність судової влади або довіру суспільства до неї. Їм також слід уникати дій, які можуть поставити під сумнів їхнє бажання виконувати рішення суддів, за винятком випадків, коли вони мають намір подати апеляцію; е) судові провадження та питання, що стосуються здійснення правосу-

ддя, становлять громадський інтерес.

Серед засобів забезпечення внутрішньої незалежності суддів Рекомендаціями називаються наступні: а) принцип незалежності судової влади означає незалежність кожного судді при здійсненні ним функцій прийняття судових рішень. У цьому процесі судді мають бути незалежними та неупередженими, а також мати можливість діяти без будь-яких обмежень, впливу, тиску, погроз, прямого чи непрямого втручання будь-яких органів влади, зокрема внутрішніх органів судової влади. Ієрархічна організація судової влади не повинна підривати незалежність суддів; б) вищі суди не повинні давати суддям вказівок щодо того, які рішення потрібно приймати в конкретних справах, за винятком попередньої ухвали або при вирішенні питання про обрання засобів правового захисту відповідно до закону; в) розподіл справ серед суддів суду має здійснюватися на основі об'єктивних попередньо встановлених критеріїв для забезпечення права на незалежність та неупередженість суддів. На такий розподіл справ не повинні впливати сторони у справі чи інші особи, зацікавлені в результатах розгляду справи; г) судді повинні мати можливість створювати професійні організації, метою яких є захист їхньої незалежності, інтересів та сприяння утвердженню верховенства права, чи приєднуватися до них.

У розділі IV Рекомендації також указують на Ради суддів, які є незалежними органами, створеними відповідно до закону або конституції, які прагнуть зберегти незалежність суддів та судової влади загалом і, таким чином, сприяти ефекти-

вному функціонуванню судової системи. Не менше половини членів таких рад мають бути суддями, яких обирають самі ж судді із судів усіх рівнів з повагою до плюралізму в судовій системі. Водночас, під час виконання своїх функцій ради суддів не повинні втручатись у незалежність окремих суддів [15].

Ще в одному документі в системі Ради Європи - у Висновку №1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів (від 1 січня 2001 р.) метою якого є детальніший розгляд цілої низки обговорюваних тем та визначення проблем або питань, які стосуються незалежності суддів, привернення уваги до яких буде корисним, - було запропоновано наступні теми: обґрунтування судової незалежності; рівень, на якому гарантується судова незалежність; порядок призначення та просування по службі; органи призначення та дорадчі органи; термін повноважень – період призначення; термін повноважень – незмінність та дисциплінарні заходи; оплата праці; свобода від неправомірного зовнішнього впливу; незалежність усередині судової влади; роль судді [16].

З нагоди своєї 10-ї річниці Консультативна рада європейських суддів (КРЕС) ухвалила під час свого 11-го пленарного засідання (Страсбург, 17-19 листопада 2010 року) Велику Хартію Суддів (основоположні принципи), в якій узагальнюються і кодифікуються головні підсумки Висновків, які вона вже затвердила. Всі ці 12 Висновків містять додаткові рекомендації щодо тематики, висвітленої в цьому документі та були

доведені до відома Комітету Міністрів Ради Європи. Вчоргове було підтверджено, що "1. Судова влада є однією з трьох гілок влади будь-якої демократичної держави. Її місія полягає в забезпеченні самого існування верховенства права і, таким чином, в забезпеченні належного та неупередженого застосування закону у справедливий та ефективний спосіб. 2. Незалежність і неупередженість судової влади є необхідними умовами для здійснення правосуддя. 3. Незалежність судової влади повинна бути законодавчо закріпленою, функціональною та фінансовою. Для тих, хто потребує правосуддя, незалежність судової влади має бути гарантованою стосовно інших гілок державної влади, суддів та суспільства в цілому, за допомогою національних правил закріплених на найвищому рівні. Держава і кожен суддя несе відповідальність за поширення і захист незалежності судової системи". Серед нових ідей, у пункті 11 Хартії визначалося, що "Судді мають забезпечити рівність сторін обвинувачення та захисту. Незалежний статус прокурорів є основоположною вимогою верховенства права", а в пункті 17 - "Виконання судових рішень є важливою складовою права на справедливий судовий розгляд, а також гарантією ефективності правосуддя".

Крім того, виголошувалися деякі додаткові гарантії для суддів у

зв'язку з судовою помилкою". У пунктах 20-21 Хартії вказувалося, що "судді несуть кримінальну відповідальність у межах звичайного права за злочини, вчинені поза виконанням своїх посадових обов'язків. Судді не підлягають кримінальній відповідальності за ненавмисні помилки, здійснені під час виконання ними своїх обов'язків", а "засіб правового захисту від судових помилок повинен полягати у відповідній системі апеляцій. Правовий захист у зв'язку з іншими помилками при здійсненні правосуддя здійснюється тільки державою"[17].

Наведене дозволяє прийти до таких висновків. Перше, держава, заснована на верховенстві права (правова держава) вимагає наявності та дотримання низки вимог, зокрема незалежну судову систему, яка є ключовим механізмом, що гарантує демократію і верховенство права [18, с. 176].

Друге, міжнародно-правові критерії організації судової влади і статусу суддів зосереджені на забезпеченні незалежності здійснення правосуддя, перетворюючи ідеї на конкретні працюючі механізми. Третє, значення таких критеріїв полягає в обмеженні дискреції національних публічних властей у цій сфері, що надає можливість реального забезпечення принципу поділу влади.

Список використаних джерел

1. Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 26-34.
2. Ігонін Р. В. Принципи судової влади. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. 1. С. 24-29.

3. Потапенко В. Передумови становлення принципу самостійності судової влади за чинним законодавством України. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 175-181.
4. Бурак О. В. Конституційні основи організації судової влади у зарубіжних країнах. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. 1. С. 163-167.
5. Городовенко В. В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. № 2. С. 20-24.
6. Крижановський В. Я. Судова влада в механізмі захисту прав громадян України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 62. С. 643-650.
7. Сердюк В. В. Судова влада та її місце в теорії поділу влади. *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. Вип. 5. С. 38-46.
8. Москвич Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 2. С. 25-30.
9. Москвич Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 2. С. 25-30.
10. Загальна декларація прав людини, яка була прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
11. Права человека при отправлении правосудия (пособие по правам человека для судей, прокуроров и адвокатов): ООН. Нью-Йорк и Женева, 2003. 1086 с.
12. Рекомендації щодо ефективного впровадження основних принципів незалежності судових органів (Прийняті резолюцією Економічної та соціальної Ради ООН 1989/60 та схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 44/162 від 15 грудня 1989 року). URL: <http://vkksu.gov.ua/ua>.
13. Европейская хартия о законе "О статусе судей" Лиссабон, 10 июля 1998 года. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_236.
14. Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів (від 10 липня 1998 р.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a46.
15. Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (від 17 листопада 2010 р.). Додаток до Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.
16. Висновок N 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів 1 січня 2001 року URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.
17. Велика хартія суддів (основоположні принципи), Консультативна рада європейських суддів (від 17 листопада 2010 р.) URL: file:///C:/Users/www/Downloads/Samoylov_Magna_Carta_of_Judges_Rus.pdf.
18. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы. Ин-т международных экономических и политических исследований РАН. Москва : Наука, 2005. 184 с

V. Kopcha, Doctor of Law, prof, Professor of the Department of Criminal Law and Procedure of Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0001-9888-1464

N. Kopcha, Doctor of Philosophy in Law, Assistant of the Department of Criminal Law and Procedure of Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0002-9879-4085

The judicial system in the state, based on the rule of law: international legal criteria

The article examines international legal documents that set out the requirements for the organization of the judiciary and the status of judges in states based on the rule of law. Particular attention has been paid to the analysis of Council of Europe documents which are "soft law" acts. It is concluded that an independent judiciary is a key mechanism that guarantees democracy and the rule of law.

The international legal criteria for the organization of the judiciary and the status of judges are focused on ensuring the independence of the administration of justice. Their importance is to limit the discretion of national public authorities in this field, which provides a real guarantee of the principle of separation of powers.

The legal achievement of sufficient guarantees of independent justice is the main criterion and, at the same time, the meaningful fulfillment of the direction and meaningful fulfillment of the judicial reform in the states of Central Europe during their preparation and accession to the European Union. On the other hand, a situation where, as a result of the adoption of new legislation and the introduction of new administrative practice in the sphere of justice, the indicator of independence decreased, such changes cannot in any case be recognized as "judicial reform". An example of such a case was the adoption in Ukraine in 2010 of the new law "On the Judiciary and the Status of Judges", which, together with other measures, led to a sharp decrease in the independence of the judiciary and its significant weakening. The relevance of the study of the essence of justice in a state based on the rule of law stems from the continuation of judicial reform in Ukraine, which, in particular, consists in increasing the effectiveness of the judiciary and strengthening institutional guarantees of its independence.

Justice administered by the judiciary is a key element of the state's human rights function. At the beginning of the 21st century, the civilized world developed fairly clear universal criteria of justice (its main feature is independence), which are fixed at various levels of the international and European legal systems.

From the very beginning of the activities of the United Nations, special attention was paid to the issue of the rule of law and, accordingly, the role of the courts. Already in the Universal Declaration of Human Rights, which was adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly of December 10, 1948, the preamble noted that "taking into account that it is necessary that human rights be protected by the force of law in order to ensure that, so that man is not forced to resort as a last resort to rebellion against tyranny and oppression." In this regard, Article 8 of the declaration directly indicated the role of the courts: "Every person has the right to effective redress by competent national courts in the

event of a violation of his basic the rights granted to it by the constitution or the law". Later, other leading UN documents in the field of human rights noted the role of courts for the protection and restoration of violated rights.

Keywords: *rule of law, judiciary, rule of law, independent judicial system.*

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.11
УДК 341.1/8

Пирога І. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
права та порівняльного правознав-
ства юридичного факультету ДВНЗ
«Ужгородський національний
університет»
ORCID: 0000-0002-2798-7795

Васильчук Л. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
права та порівняльного правознав-
ства юридичного факультету ДВНЗ
«Ужгородський національний
університет»
ORCID: 0000-0002-8370-0541

МІЖНАРОДНІ ЗВИЧАЇ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

У статті проаналізовано сучасні джерела міжнародного права – звичаєве і договірне право, які представляють різні галузі та інститути міжнародного права і мають різні сфери застосування. Розкривається місце та роль міжнародних звичаїв, відмінність та подібність цього інституту та права міжнародних договорів. Уточнено об'єкт та предмет регулювання, досліджено питання нормотворення та його стадії. Показано вплив договірних норм, рішень судових та інших міжнародних органів на процес нормотворення. Поручується питання кодифікації звичаєвого права, вироблення відповідних критеріїв формування міжнародних звичаєвих норм.

Ключові слова: міжнародне право, джерела міжнародного права, міжнародний звичай, право міжнародних звичаїв, норми міжнародного права, загальне міжнародне право.

Постановка проблеми. У той час, коли у всіх внутрішніх системах права значення звичаю постійно зростало, у міжнародному праві це джерело традиційно відігравало і продовжує відігравати істотну роль. Міжнародний звичай, як відомо, є найдавнішим джерелом міжнародного права. Упорядкування діяльності країн на загальному рівні по-

чиналося саме з цього джерела. Поряд з міжнародним договором він і на сьогоднішній день є однією з форм закріплення норм міжнародного права. Звичаєве право утворює основу відносин між державами-учасниками договорів та державами, які не є такими. Звичаєві норми міжнародного права становлять невід'ємну частину різ-

них галузей та інститутів міжнародного права.

Проблематику міжнародно-правових звичаїв та окремі проблеми їх встановлення і застосування на міжнародній арені й у межах українського правопорядку в українській доктрині міжнародного права досліджували В. Денісов, А. Дмитрієв, С. Войтович, М. Гнатовський, О. Київець, М. Медведєва, Л. Тимченко, О. Шемякін, Д. Анцилотті, Я. Броунли, Г. Е Бувайлик, О. В. Буткевич, Х. Валдок, А. Кассезе, Ф. Кіргіс, І. І. Лукашук, Ж. А. Корума, Г. Д. Найко, А. С. Овчаренко, Н. В. Остроухов, Т. О. Стат, Ю. С. Ромашев, Ю. Тан, А. Н. Талалаєв, В. Е. Теліпко, Н. А. Чернядьєва, Ж. Тускоз, Ю. В. Щокін та інші вчені.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз способів упорядкування звичаєвого нормотворення, надання йому системного характеру, обговорення проєкту, який пропонується до схвалення резолюцією ООН для укладення на його основі Конвенції про право міжнародних звичаїв, у якій слід закріпити звичаєві норми міжнародного права, що склалися на сьогоднішній день, а також нові договірні норми.

Виклад основного матеріалу. Порядок укладання, дія, припинення міжнародних договорів охоплюються цілим комплексом норм міжнародного права, іменованим правом міжнародних договорів. Це загальновизнана галузь міжнародного права. Водночас у доктрині міжнародного права чітко не зазначено сферу правового регулювання, пов'язану зі звичаєвим нормотворенням, а також не встановлено єдине її найменування. У роботах учених можна зустріти найрізно-

манітніші терміни: «право звичаїв», хоча термін «звичай» – це міжнародно-правове та внутрішньодержавне правове явище, «вторинні норми» чи «мета-норми» [1, с. 538–540]. На думку вчених, цю область слід називати «право міжнародних звичаїв» – як найточніша назва, що відбиває характер норм, їх наповнюваність.

Існування права міжнародних звичаїв як міжнародно-правового інституту навряд чи заперечуватиметься фахівцями та науковцями у галузі міжнародного права. Називати цю галузь самостійною галуззю міжнародного права поки що, на наш погляд, передчасно. Вона містить занадто незначну кількість діючих норм у порівнянні з правом міжнародних договорів, та й теорія міжнародного звичаю ще недостатньо чітко сформувалася.

Багато вчених називають міжнародне право системою норм, що суперечать розумінню системи, її інтегрованості та цілісності. Не враховуються також інші властивості, притаманні будь-якій системі. Навіть якщо розглядати міжнародне право як складну самоорганізовану систему, що включає величезну кількість норм (компонентів), то зазначені властивості цієї системи виявити складно. Значна кількість давно діючих норм міжнародного права не спричинила помітного впливу на ефективність міжнародного права як системи. У свою чергу, припинення дії тієї чи іншої галузі міжнародного права (що, звичайно, важко уявити) або його інституту може помітно позначитися на функціонуванні міжнародного права в цілому.

Можна стверджувати, що міжнародне право є цілісною системою взаємопов'язаних та незалеж-

них галузей та інститутів. Важко знайти ту чи іншу галузь міжнародного права, яка є стерильною, незалежною від інших галузей. Наприклад, міжнародне морське право тісно пов'язане з міжнародним економічним, екологічним, правоохоронним, гуманітарним правом, правом міжнародних договорів. Поряд з договірними нормами їх основу становлять звичаєві норми міжнародного права. Зазначена залежність стосується і права міжнародних звичаїв, які є підсистемою (компонентом) міжнародного права, яка тісно пов'язана з усіма його галузями та інститутами. Звичаєві норми пронизують усі галузі міжнародного права і становлять один з базових його елементів.

Право міжнародних звичаїв відрізняється від права міжнародних договорів своєю специфікою, насамперед особливостями об'єкта та предмета правового регулювання, джерел та норм, а також незначною кількістю норм. Є в цих галузях міжнародного права також і схожі ознаки.

Об'єктом регулювання права міжнародних звичаїв є міждержавні відносини, що виникають у процесі формування міжнародних звичаїв, їх дія, зміна та припинення існування. Предмет правового регулювання охоплює зазначені особливості функціонування міжнародного звичаю. Саме тому ця галузь міжнародного права містить переважно процесуальні норми.

Специфічна особливість права міжнародних звичаїв проявляється у характері та змісті його джерел. Міжнародні звичаї включають лише одну норму міжнародного права. Тому виникнення нової норми

міжнародного права супроводжується відповідною появою нового джерела міжнародного права – міжнародного звичаю. У науці міжнародного права та практиці міжнародних відносин термін «міжнародний звичай» нерідко розглядається як джерело і як норма міжнародного права, що не зовсім коректно. На наш погляд, слід говорити про міжнародний звичай та звичаєву норму міжнародного права, розрізняючи ці терміни. Ю. В. Щокін зазначає, що два значення зазначеного терміна часто не розрізняють, оскільки форма та зміст міжнародного звичаю нерозривно пов'язані один з одним [2]. Строго кажучи, міжнародний звичай – це форма існування певної категорії норм міжнародного права, їхнє джерело, а зміст міжнародного звичаю – це норми міжнародного права.

У доктрині міжнародного права сформувалися два підходи щодо визначення норм міжнародного права, в основі яких – міжнародний звичай. Перший затверджується на нормативності створення таких норм. З цієї точки зору, відносини держав щодо встановлення, зміни або припинення міжнародно-правових зобов'язань включають відносини щодо створення звичаєвих норм та здійснюються в межах, окреслених самими нормами міжнародного права. Другий підхід відзначає спонтанність створення норм міжнародного права, тобто, на думку вчених, які відстоюють таку точку зору, традиційне нормотворення не регламентується будь-якими правовими нормами [3]. Ця точка зору набула значного поширення серед учених-міжнародників, чия позиція збігається із загальними підходами, що скла-

лися в науці про норми права, призначення яких полягає у створенні інших норм права [4]. На думку Х. Херта, у будь-якій розвиненій системі права поряд з «первинними» існують «вторинні» норми, що регулюють процедури створення первинних норм і ґрунтуються на «кінцевій нормі визнання» [5].

Позиція спонтанності творення норм міжнародного права піддається критиці більшістю вчених-міжнародників. Приміром, Ю. В. Щокін вказує, що такий підхід не лише позбавляє процес формування звичаю нормативних рамок, але й унеможливорює більш-менш чітке визначення того, які звичаєві правові норми існують у міжнародному праві сьогодні, оскільки суб'єктивне тлумачення в цьому випадку нічим не обмежуються [6].

У практиці відносин міжнародний звичай виникає внаслідок природного історичного процесу, тоді як міжнародний договір – внаслідок планомірної, цілеспрямованої діяльності держав, інших суб'єктів міжнародного права. Міжнародний звичай відображає об'єктивні реалії, в той час як міжнародний договір – об'єктивні відносини, що склалися в процесі врегулювання міжнародних відносин між суб'єктами міжнародного права.

Якщо частково погодитися з точкою зору щодо стихійності нормотворення, то така стихійність, мабуть, обумовлена відсутністю відповідної волі держав, слабкою координацією зусиль на міжнародній арені, відсутністю відповідних критеріїв нормотворення. Дії держав могли б бути більше спрямовані на активізацію та впорядкування цього процесу.

Таким чином, у питанні звичаєвого нормотворення ми спостерігаємо поєднання об'єктивного та суб'єктивного тлумачення звичаєвого права. Об'єктивне виявляється в тому, що це історичний процес, пов'язаний з появою та подальшим функціонуванням міжнародних звичаїв та норм, що їх включають. Суб'єктивне – відсутність визначеної позиції держав у питанні розробки та визнання на загальному рівні чітких критеріїв, що дозволяють встановити процедуру та оцінити результати звичаєвого нормотворення.

Можна почути думки, що звичаєві норми можуть застосовуватися й у міжнародних договорах. При цьому робляться посилання на формулювання в Статуті Міжнародного Суду ООН і Віденській конвенції про право міжнародних договорів (1969). На нашу думку, закріплення в міжнародному договорі формулювань, пов'язаних із звичаєвим нормотворенням, свідчить про те, що або в договорі знайшли відображення звичаєві норми міжнародного права, що склалися, або в ньому закріплена договірна норма, яка в перспективі може стати звичаєвою нормою міжнародного права. Закріплення у Статуті Міжнародного Суду ООН двоелементний склад міжнародного звичаю викликає суперечки серед науковців та практиків про існування відповідного звичаю [7, с. 38].

На становлення права міжнародних звичаїв істотно впливають доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у галузі міжнародного права, рішення Міжнародного Суду ООН, діяльність Всесвітньої асоціації міжнародного права, в рамках якої в

2000 р. було прийнято «Лондонську заяву про принципи» [8], що є результатом дослідження процесу формування міжнародного права. Всі ці чинники спричиняють помітний вплив на формування політики країн у сфері нормотворення та беруться до уваги міжнародними організаціями та міжнародними органами при вирішенні як наукових, так і прикладних завдань.

У практиці своїх взаємовідносин держави дійдуть згоди як про закріплення тих чи інших джерел, так і щодо змісту тих вимог, виконання яких визнається необхідним для завершення нормотворчого процесу. Зважаючи на це, питання про чіткі критерії, пов'язані з формуванням та функціонуванням міжнародного звичаю та його норм, завжди було актуальним і знаходило відображення у роботах учених-міжнародників та в діяльності Комісії міжнародного права ООН, яка приділяла пильну увагу цій проблематиці. Подібні критерії, на нашу думку, також повинні мати звичаєво-правовий характер. Міжнародний Суд ООН у своїх рішеннях звертався до цього питання при обґрунтуванні ухвалених рішень, оскільки досить складно констатувати наявність звичаєвих норм міжнародного права без чіткого розуміння відповідних критеріїв. Усунення прогалин у цій сфері має важливе як наукове, так і прикладне значення, оскільки державам, їхнім органам та практикам важливо знати, які норми існують та як їх виявити.

Відсутність чіткості у цьому питанні та його тривала неврегульованість вимагають активного втручання держав, міжнародних організацій, насамперед ООН, яка може

надати універсалізму цьому процесу. Прикладом такої діяльності стала ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, що містить формулювання міжнародного звичаю. На думку І. І. Лукашука, кодифікація процесу створення та застосування звичаєвих норм є на сьогодні досить складним завданням і поки що для цих цілей доцільно застосовувати за аналогією кодифіковане право міжнародних договорів [9].

Водночас дуже доцільно кодифікувати звичаєве нормотворення. Комісія міжнародного права ООН нині приділяє велику увагу розгляду цього питання. На початковому етапі можна було б розробити відповідний проект статей, ухваливши їх у вигляді резолюції ООН. Потім можна приступити до безпосередньої кодифікації правових норм, уклавши, наприклад, Конвенцію про право міжнародних звичаїв, у якій важливо закріпити як звичаєві норми міжнародного права, що склалися в теперішній час, так і нові договірні норми, які покликані впорядкувати звичаєве нормотворення, надати йому більш строгий, системний вигляд. Надалі такі норми можуть стати звичайними нормами міжнародного права. Конвенція надала б формулюванням існуючих норм чіткість, закріпила б загальне розуміння процедурних питань нормотворення. Така діяльність дала б імпульс подальшому розвитку права міжнародного звичаю і могла б закласти основу для формування відповідної галузі міжнародного права, як це було з правом міжнародних договорів.

Одночасно можна з упевненістю сказати, що у міжнародному праві склалися звичаєві норми, які регулюють питання нормотворення.

Однак багато правил через нечіткість формулювань та різних позицій держав ще не стали звичаєвими нормами міжнародного права.

До звичаєвих норм міжнародного права, що регулюють процедуру створення та застосування міжнародних звичаїв як різновидів джерел міжнародного права, а також безпосередньо самих звичаєвих норм міжнародного права, на нашу думку, можна віднести такі правові норми:

- про визнання міжнародного звичаю як джерела міжнародного права;
- про мовчазний характер міжнародного звичаю як угоди, укладеної в усній формі;
- про двоелементний склад звичаєвої норми міжнародного права;
- про право держави, яка не згодна зі звичаєвою нормою міжнародного права, протестувати проти практики інших держав, щоб не бути пов'язаним її положеннями;
- про сумлінність дотримання взятих на себе зобов'язань (*pacta sunt servanda*), поваги до них;
- про обов'язковість міжнародного звичаю для пов'язаних ним держав;
- про існування партикулярних або локальних звичаєвих норм міжнародного права та відповідно міжнародних звичаїв з обмеженою кількістю учасників;
- про неможливість для держави посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання невиконання міжнародного звичаю, щодо якого вона раніше дала згоду про його юридичну обов'язковість;
- про неможливість зворотної сили міжнародних звичаїв;
- про практику застосування міжнародного звичаю, що включає

угоду учасників щодо її тлумачення;

- про неможливість участі осіб, які не уповноважені діяти від імені держави, у формуванні міжнародних звичаїв;

- про допустимість існування звичаєвих норм міжнародного права, що мають імперативний характер (норм «*jus cogens*»), стосовно інших норм міжнародного права;

- про право держав укладати усні міжнародні договори, так звані «джентльменські угоди»;

- про можливість будь-якої норми, що міститься в договорі, стати обов'язковою для третьої держави як звичайна норма міжнародного права, яка визнана як така, як це закріплено у ст. 38 Віденської конвенції;

- про можливість подальшої звичаєвої норми міжнародного права за певних умов змінити положення договору;

- про автономність звичаєвої норми міжнародного права незалежно від того, що норма знайшла відображення у міжнародному договорі;

- про правоздатність держав та інших суб'єктів міжнародного права у формуванні міжнародних звичаїв;

- про можливість існування міжнародних звичаїв усередині міжнародних організацій;

- про розрив дипломатичних чи консульських відносин між учасниками договору, що не впливає на правові відносини, встановлені між ними міжнародними звичаями, за винятком випадків, коли наявність таких відносин необхідна для виконання міжнародного звичаю та ін.

Висновки. Деякі з наведених норм є одночасно нормами права

міжнародних договорів. Однак це лише окремі аспекти дослідження звичаєвого нормотворення, які не охоплюють його стадії від створення звичаєвих норм міжнародного права до припинення їх існування. На наш погляд, як з наукового, так і з прикладного боку потрібен подальший розгляд наступних основних питань, ряд з яких, на нашу думку, повинен знайти формальне відображення в міжнародних документах:

- визначення міжнародного звичаю як джерела та як норми міжнародного права. Потрібно юридичне осмислення структури звичаєвої норми міжнародного права, зокрема, слід визначитися, що розуміється під практикою її визнання як правової норми. Важливо виробити загальні методики визнання наявності міжнародного звичаю;

- уточнення різновидів міжнародних звичаїв та їх юридичної сили;

- розкриття процесу виникнення міжнародного звичаю, його зміни та припинення існування;

- виявлення взаємозв'язку права міжнародних договорів та права міжнародних звичаїв у контексті звичаєвого нормотворення та інші актуальні питання у цій галузі.

Таким чином, під правом міжнародних звичаїв пропонується розуміти інститут міжнародного права, що включає сукупність звичаєвих норм міжнародного права, що регулюють міждержавні відносини у питаннях формування міжнародного звичаю, його дії, зміни та припинення існування, понятійний апарат у цій сфері.

Список використаних джерел

1. Kammerhofer J. Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems. *European Journal of International Law*. 2004. Vol. 15. № 3. P. 524, 538–540.
2. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2012. 456 с.
3. Visscher Ch. de. Theory and Reality in Public International Law. Princeton, 1968. P.153–154, 728–732.
4. Kunz J., Hart H. Roberto Ago's Theory of a "Spontaneous" International Law. *American Journal of International Law*. 1958. Vol. 52. P. 80–89.
5. Kunz J., Hart H. Roberto Ago's Theory of a "Spontaneous" International Law. *American Journal of International Law*. 1958. Vol. 52. P. 89–113.
6. Щокін Ю. В. Міжнародно-правовий звичай: сучасні проблеми, теорія і практика : дис. ... д -ра юрид. наук : 12.00.11. Харків, 2016. 422 с.
7. Статут Міжнародного суду ООН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu45001u?an=532&ed=&dtm=&le=>
8. London Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law, with Commentary: Resolution 16/2000 (Formation of General Customary International Law), adopted at the 69th Conference of the International Law Association, London, July 29, 2000.
9. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право. Москва : Спарк, 1998. 124 с.

I. Piroga, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Law of the Faculty of Law of the Uzhhorod National University

ORCID:0000-0002-2798-7795

L. Vasylchuk, PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Law of the Faculty of Law of the Uzhhorod National University

ORCID: 0000-0002-8370-0541

International customs in the system of International Law

The article analyzes modern sources of international law – customary and treaty law, which represent different branches and institutions of international law and have different areas of application. The place and role of international customs, the difference and similarity of this institution and the law of international treaties are revealed. The object and subject of regulation have been specified, the issue of rulemaking and its stages has been investigated. The influence of contractual norms, decisions of courts and other international bodies on the process of rule-making is shown. The issue of codification of customary law, development of appropriate criteria for the formation of international customary norms is raised.

Keywords: *international law, sources of international law, international custom, law of international customs, norms of international law, general international law..*

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

DOI: 10.34015/2523-4552.2022.3.12

УДК 343.3

*Кривонос Д.,
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
детектив Національного
антикорупційного бюро України
ORCID: 0009-0008-6171-1793*

ІНДИКАТОРИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ ПРОЯВ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА СТ. 209 КК УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню однієї із форм вчинення об'єктивної сторони легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, а саме здійснення фінансової операції з майном, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом. У статті проаналізовано деякі актуальні типові ознаки (індикатори) легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, які виділені підрозділом фінансової розвідки України, основне призначення якого полягає у протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. У статті сформульовані висновки щодо значення ознак (індикаторів) легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, задля своєчасного виявлення протиправних дій з майном злочинного походження.

Ключові слова: легалізація, відмивання майна, індикатори відмивання, ознаки відмивання, фінансова операція.

Постановка проблеми. Беззаперечно, з початком повномасштабного військового вторгнення російської федерації на територію України та посиленням агресії проти українського народу, в роботі правоохоронних органів з протидії злочинності у фокус уваги вийшли кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, злочини проти основ національної безпеки, проти життя та здоров'я особи тощо.

Водночас, правопорушення у сфері господарської діяльності також

еволюціонують в нових умовах, що вимагає інтенсифікації дослідження індикаторів їх виявлення задля своєчасної рефлексії системи правопорядку на їх вчинення. Крім того, вчасне виявлення правопорушення, пов'язаного з обігом незаконних коштів, та припинення його на стадії вчинення, в більшості випадків дають змогу правоохоронним органам здійснити арешт «живих» коштів та у подальшому конфіскувати їх в дохід держави.

Серед кримінальних правопорушень у сфері господарської діяль-

ності важливе місце займає правопорушення, вчинення якого спрямоване на приховування та маскування злочинного сліду походження коштів, а саме легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом.

Відповідно до Єдиного звіту про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2021 року, який включає в себе період з січня по грудень 2021 року, розміщеного на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, за 2021 рік було обліковано **395** кримінальних правопорушень з легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України), у 132 з яких, особам вручено повідомлення про підозру, а у 103 правопорушень матеріали проваджень направлено до суду з обвинувальним актом [1].

Згідно Єдиного звіту про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2022 року, який включає в себе період з січня по грудень 2022 року, у звітному періоді обліковано **437** кримінальних правопорушень з легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК України), у 183 з яких, особам вручено повідомлення про підозру, а у 146 правопорушень матеріали проваджень направлено до суду з обвинувальним актом [2].

Крім того, відповідно до інформації розміщеної на офіційному сайті Державної служби фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг), у 2021 році Держфінмоніторингом до правоохоронних органів направлено **1 170** матеріалів. У вказаних матеріалах сума фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією коштів, та з вчиненням криміналь-

ного правопорушення, становить **103,2** млрд гривень. [3]

Відповідно до інформації Держфінмоніторингу, за 2022 рік Держфінмоніторингом до правоохоронних органів направлено **934** матеріали. У вказаних матеріалах сума фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією коштів, та із вчиненням кримінального правопорушення, становить **75,7 млрд гривень**. [4].

Наведені статистичні дані свідчать про те, що стан економічної злочинності в Україні у період воєнного часу залишається негативним, а злочинність адаптувалась до умов та обмежень воєнного часу та активно використовує умови, які склались у власних злочинних інтересах, в тому числі здійснюючи легалізацію (відмивання) незаконно здобутих активів.

У зв'язку із актуальністю проблематики поширення злочинності у сфері незаконного обігу коштів, пропонуємо розглянути деякі типології легалізації (відмивання) активів, одержаних злочинним шляхом, через призму складу правопорушення, передбаченого ст. 209 Кримінального кодексу України, та які можуть використовуватись правоохоронними та контролюючими органами для вчасного його виявлення.

Аналіз останніх дослідження і публікації. Питання дослідження протидії легалізації не лишилося осторонь предмету наукових пошуків. Зокрема, значний внесок у розвиток окресленої проблематики здійснили такі українські науковці як: О. О. Дудоров, Т. М. Тертиченко, О. В. Халін, В. М. Киричко, О. І. Перепелиця, В. Я. Тацій, М. Гладковський, С. Г. Ханін, О. М. Рєзнік та інші.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити проблемні питання індикаторів легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, як об'єктивного прояву правопорушення за ознаками ст. 209 КК України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно норми ст. 209 КК України, до форм об'єктивної сторони вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, належать: (1) набуття, (2) володіння, (3) використання, (4) розпорядження майном, у тому числі здійснення фінансової операції, вчинення правочину з таким майном, або (5) переміщення, (6) зміна форми (перетворення) такого майна, або (7) вчинення дій, спрямованих на приховування, маскуванню походження такого майна або володіння ним, права на таке майно, джерела його походження, місцезнаходження. [5].

Слід зазначити, що науковці В. М. Киричко, О. І. Перепелиця та В. Я. Тацій пропонують поділ диспозиції ч. 1 ст. 209 КК України (у попередній редакції норми, а саме у редакції законів України № 430-IV від 16 січня 2003 р., № 2258-VI від 18 травня 2010 р. та № 4025-VI від 15 листопада 2011 р.) на такі два види злочинних дій: 1) набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, що були одержані внаслідок вчинення зазначеного у примітці до ст. 209 КК предикатного діяння, або здійснення фінансової операції чи правочину з такими предметами; 2) вчинення дій, спрямованих на приховання чи маскуванню злочинного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними, прав на такі кошти або майно, дже-

рела їх походження, місцезнаходження, переміщення [6, с. 289].

Науковець Халін О. В. робить висновок про існування таких способів вчинення легалізації (відмивання) доходів (у попередній редакції ст. 209 КК України), систематизуючи їх наступним чином: 1) фінансові операції з коштами, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів; 2) правочини з коштами або іншим майном, одержаними внаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів; 3) дії, спрямовані на приховання чи маскуванню незаконного походження таких коштів або іншого майна чи володіння ними; 4) дії, спрямовані на приховання чи маскуванню незаконного набуття прав на такі кошти або майно; 5) дії, спрямовані на приховання чи маскуванню незаконного характеру джерела походження коштів або майна; 6) дії, спрямовані на приховання чи маскуванню місцезнаходження, переміщення, зміну форми (перетворення) коштів або іншого майна; 7) дії, спрямовані на приховання чи маскуванню набуття, володіння або використання коштів чи іншого майна, одержаних унаслідок вчинення суспільно небезпечного протиправного діяння, що передувало легалізації (відмиванню) доходів [7, с. 25–26].

Так, однією із форм вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, передбачених ст. 209 КК України, є здійснення фінансових операцій з майном, одержаним злочинним шляхом.

Здійснення фінансової операції як зовнішній прояв об'єктивної сторони злочину, по суті є діяльністю, яка залежить від інших суб'єктів господарювання, а отже не є прихованою.

Відповідно до п. 65 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX (далі – Закон), **фінансова операція** – будь-які дії щодо активів клієнта, вчинені за допомогою суб'єкта первинного фінансового моніторингу або про які стало відомо суб'єктам первинного фінансового моніторингу, зазначеним у підпунктах "а"- "д" пункту 7 частини другої статті 6 цього Закону, у рамках ділових відносин з клієнтом, суб'єктам державного фінансового моніторингу, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, державним органам, що провадять діяльність у сфері запобігання та протидії, правоохоронним та розвідувальним органам України в рамках виконання цього Закону [8].

З метою запобігання використанню банківської системи України для легалізації активів, одержаних злочинним шляхом, суб'єкти державного фінансового моніторингу України мають аналізувати фінансові операції на предмет їх підозрілості.

Так, ст. 21 Закону передбачено, що фінансові операції або спроба їх проведення незалежно від суми, на яку вони проводяться, вважаються підозрілими, якщо суб'єкт первинного фінансового моніторингу має підозру або має достатні підстави для підозри, що вони є результатом

злочинної діяльності або пов'язані чи стосуються фінансування тероризму або фінансування розповсюдження зброї масового знищення. Крім того, при визначенні того, чи є підозрілою фінансова операція або діяльність, суб'єкт первинного фінансового моніторингу враховує типологічні дослідження, підготовлені спеціально уповноваженим органом та оприлюднені ним на своєму веб-сайті, а також рекомендації суб'єктів державного фінансового моніторингу [8].

З метою ефективного виявлення злочинної діяльності з відмивання (легалізації) коштів, підрозділом фінансової розвідки України, основне призначення якого полягає у протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, вивчаються питання, пов'язані з виявленням, розкриттям та розслідуванням актуальних схем легалізації, досліджуються методи, способи та інструменти їх вчинення, на підставі чого формуються загальні індикатори виявлення схем із легалізації (відмивання) коштів злочинного походження.

Так, Держфінмоніторингом у 2017 році створено та узагальнено типологічні дослідження Держфінмоніторингу за 2014, 2015, 2016 роки, у якому зокрема розглянуто найбільш поширені в ці роки схеми відмивання коштів, які стосувались корупції [9].

У ході проведення зазначеного типологічного дослідження Держфінмоніторингом виявлено, що серед основних інструментів відмивання корупційних доходів можна зокрема виокремити такі ознаки: використання фіктивних послуг;

використання афілійованих осіб для надання псевдопослуг; передплата за товари і послуги підконтрольним особам з подальшою непоставкою/невиконанням таких послуг; використання підприємств з ознаками фіктивності; відхилення конкурентних заяв на участь в тендерах на користь підконтрольних компаній, що пропонують значно вищі ціни, тощо [9, с. 40].

Крім того, у 2017 році Держфінмоніторингом розроблено та опубліковано типологію «Ризики використання готівки», у якій зокрема наведені цілі злочинців, які обумовлюють використання в схемах відмивання злочинних доходів готівки, серед яких: приховування слідів походження доходів, отриманих з незаконних джерел; приховування осіб, що отримали (отримують) незаконні доходи й тих, що ініціюють сам процес відмивання; забезпечення зручного й оперативного доступу до коштів, отриманих з незаконних джерел; створення умов для безпечного й комфортного використання коштів, отриманих з незаконних джерел. [10, с. 19].

У згаданому дослідженні Держфінмоніторингом вказується, що на підставі досліджених схем можна однозначно стверджувати, що злочинці використовують готівку, як інструмент, що дозволяє уникнути залишення фінансового сліду у всіх економічних злочинах, у поєднанні з іншими інструментами, що унеможливають ідентифікацію справжніх власників і контролерів учасників фінансових потоків. Так, у схемах відмивання злочинних доходів паралельно з готівкою простежується комбінування таких фінансових інструментів, як: договори відступ-

лення прав вимоги; використання підставних осіб для надання псевдопослуг; «фіктивні» цінні папери (векселі, акції, інвестиційні сертифікати); фіктивні послуги, зокрема страхове відшкодування за фіктивними страховими випадками; фінансова та благодійна допомога; інші види позик. [10, с. 67-68].

Окрім зазначеного, Наказом Держфінмоніторингу від 20.12.2021 №146 затверджено типологічне дослідження на тему: «Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму)» (далі - Дослідження) [11].

Відповідно до типологій, які виділив Держфінмоніторинг у вказаному Дослідженні, у цій статті пропонуємо звернути увагу, зокрема, на наведені Держфінмоніторингом схеми відмивання доходів, отриманих від корупційних діянь та доходів від розкрадання державних коштів та коштів суб'єктів господарювання державного сектору економіки, зазначені на сторінках 24-34 Дослідження, та оцінити їх через призму можливості кваліфікації вчинених дій як злочинних з огляду на форми об'єктивної сторони складу правопорушення, передбаченого ст. 209 КК України.

Так у аналізованому Дослідженні Держфінмоніторингу у прикладі, наведеному на стор. 24 під назвою «Відмивання доходів посадовою особою державного підприємства», описано дії з коштами ймовірно від корупційного злочину, які склались із декількох етапів. Зокрема, на першому етапі посадовою особою державного підприємства було внесено готівку у значному розмірі на поточні рахунки у двох

різних фінансових установах, далі кошти було перераховано у якості фінансової допомоги на рахунки юридичної особи, пов'язаної з цією посадовою особою, а звідти – назад на особисті рахунки посадової особи та далі виведено у готівку [11, с. 24].

Характерним для наведеного прикладу є те, що відправною точкою (початком вчинення правопорушення) з відмивання коштів є готівкові кошти, які вводились в легальну фінансову систему країни. У подальшому шляхом здійснення фінансових операцій, кошти переміщувались та зазнавали перетворення у інший актив.

Справедливо зазначено Держфінмоніторингом у типології «Ризики використання готівки», що оскільки злочинці прагнуть зберігати свої активи в ліквідних формах, готівка фактично є початковою стадією в процесі відмивання, що передуює стадії «розміщення», на якій злочинці намагаються мінімізувати ризики, пов'язані з можливою конфіскацією безготівкових коштів [10, с. 19].

Аналізуючи інші наведені Держфінмоніторингом приклади організованих схем відмивання коштів, отриманих від корупційних діянь, готівка може «з'являтися» і в результаті перетворення безготівкових коштів вже на пізніх етапах вчинення легалізації і бути результатом вчинення злочину з легалізації у вигляді зміни форми (перетворення). Ця риса притаманна вчиненню легалізації (відмиванню) коштів від розкрадання, нецільового використання державних коштів та коштів суб'єктів господарювання державного сектору економіки, оскільки початковим етапом вчинення злочину

є безготівкові кошти, якими оперують суб'єкти господарювання державного сектору економіки.

Цікавим є приклад, наведений на сторінці 30 Дослідження під назвою «Відмивання доходів, отриманих від привласнення коштів комунального підприємства через підконтрольні підприємства», в якому описано схему привласнення коштів, передбачених на відновлення шкіл та дитячих садочків. Так, у описаному прикладі зазначено, що до виконання капітальних будівельних та ремонтних робіт шкіл та дитячих садків столиці були залучені підконтрольні підрядні організації, які, в свою чергу, за завищеними цінами та не у повному обсязі виконували роботи, за що отримували державні кошти в повному обсязі. За такою схемою було сплачено більше 100 млн грн, з яких 30% коштів було виведено в «тінь» та розподілені між співучасниками злочину [11, с. 30].

Так, у наведеному прикладі привертають увагу наявність таких типових індикаторів легалізації, як використання афілійованих осіб для надання послуг та передплата за послуги підконтрольним особам з подальшим невиконанням таких послуг.

У прикладі, наведеному Дослідженні на сторінці 31 під назвою «Відмивання доходів, отриманих від привласнення коштів державних установ», описано схему з ознаками відмивання коштів, які були сплачені декількома державними установами на користь фізичної особи-підприємця за начебто придбання комп'ютерного обладнання. Далі з банківських рахунків вказаної фізичної особи – підприємця кошти перераховано на рахунки інших

фізичних осіб – підприємців, які використали отримані кошти у своїй господарській діяльності та частково перевели у готівку [11, с. 30].

Таким чином, у наведеному прикладі прослідковуються типові індикатори відмивання, як от використання підприємств з ознаками фіктивності, оплата за товари підконтрольним особам з подальшою непоставкою таких товарів, зміна форми безготівкових коштів на готівку, тощо.

Тож, в аналізованих прикладах перелічені дії підпадають під форму об'єктивної сторони вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом – здійснення фінансової операції з майном щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом. Вказані фінансові операції в свою чергу мають аналізуватись на предмет підозрілості відповідно до типових ознак (індикаторів) відмивання.

Враховуючи, що склад злочину – формальний, злочин вважається закінченим з моменту вчинення хоча б однієї з перелічених дій (форм), зазначених у диспозиції частини першої статті 209 КК України.

Висновки. Виявлення в діях осіб ознак легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, у деяких випадках передуює виявленню самого так званого первинного (предикатного) злочину, від

якого отримано незаконний актив. Інколи, дослідження «фінансового сліду» призводить до виявлення злочину, що передувало легалізації та в результаті вчинення якого актив був отриманий. Це може стати можливим в тому числі завдяки аналізу підозрілих фінансових операцій відповідно до типових ознак (індикаторів) легалізації.

Аналізуючи певні фінансові операції через призму наявності ознак вчинення легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом, правоохоронні та контролюючі органи, для ефективного та вчасного виявлення протиправних дій, у своїй діяльності можуть використовувати в тому числі матеріали Держфінмоніторингу, в яких сформульовано загальні індикатори виявлення схем із легалізації (відмивання) коштів злочинного походження на підставі опрацьованих актуальних схем легалізації, методів, способів та інструментів їх вчинення.

Важливість кримінального переслідування за легалізацію (відмивання) майна злочинного походження є запорукою покращення економічного клімату в країні, робить її більш привабливою для притоку іноземних інвестицій, що вкрай необхідно нашій державі в теперішніх умовах та для післявоєнної відбудови України.

Список використаних джерел

1. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2021 року «Форма № 1(місячна), затверджена Наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 р. № 299 За погодженням з Держстатом» URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=215627

2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2022 р. «Форма № 1(місячна), затверджена Наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 р. № 299 За погодженням з Держстатом» URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=225262
3. Інформування про результати роботи Держфінмоніторингу за 2021 рік. URL: <https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/funkcional/news/Informuvannya-pro-rezultati-roboti-derzhfinmonitoringu-za-2021-rik.html>
4. Інформування про результати роботи Держфінмоніторингу за 2022 рік. URL: <https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/funkcional/news/Informuvannya-pro-rezultati-roboti-derzhfinmonitoringu-za-2022-rik.html>
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
6. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар у двох томах/Том 2 Особлива частина/За загальною редакцією: акад. НАНУ, НАПНУ проф. В. Я. Тація; Генерального прокурора України, докт. Юр. наук В. П. Пшонки; акад. НАПНУ, проф. В. І. Борисова; проф. В. І. Тютюгіна. - 5-те вид. доп. Харків, Право, 2013. 1040 с.
7. Халін О. В. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 244 с.
8. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 № 361-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
9. Типологічні дослідження Державної служби фінансового моніторингу України за 2016, 2015, 2014 роки. Київ, 2017. 126 с.
10. Типологічне дослідження Державної служби фінансового моніторингу України «Ризики використання готівки» Київ, 2017. 71 с.
11. Типологічне дослідження Державної служби фінансового моніторингу України «Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму)» Наказ Державної служби фінансового моніторингу України від 20.12.2021 №146. Київ, 2021.

D. Kryvonos, *Postgraduate student of the Department of Criminal Law National Academy of Internal Affairs, Detective of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine*

**Indicators of money laundering of crime property
as an objective manifestation of an offense according to art. 209 of the
Criminal Code of Ukraine**

The article is devoted to the study of one of the forms of committing the objective side of money laundering of crime property, namely, carrying out financial transactions with property obtained through criminal means.

The article analyzes some current typical signs (indicators) of money laundering of crime property, which are highlighted by the financial intelligence unit of Ukraine, the main purpose of which is to counter the money laundering.

The article formulates conclusions regarding the importance of signs (indicators) of money laundering of crime property for the timely detection of illegal actions with property of criminal origin.

Keywords: *legalization, money laundering, indicators of money laundering, signs of money laundering, financial transaction.*

Рекомендації до уваги авторів!

Журнал «Вісник Пенітенціарної асоціації України» є науковим виданням громадської організації «Пенітенціарна асоціація України» та приватної установи «Науково-дослідний інститут публічного права». Відповідно до Постанови Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1 **наукові статті**, зокрема, **мають містити такі необхідні елементи**: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми й на яких ґрунтується автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Разом із рукописом подається і його електронна копія. Обсяг статті має становити до 15 сторінок тексту на папері формату А4 через 1,5 інтервал, шрифт – 14-й кегель. Електронні варіанти малюнків і таблиць подаються окремими файлами у форматі А5. Посилання на джерела в тексті слід наводити у квадратних дужках із зазначенням номерів сторінок відповідного джерела, наприклад [1, с. 235] або [2, с. 8; 3, с. 45; 9, с. 20]. Список використаних джерел подають наприкінці статті в порядку появи посилань у тексті відповідно до міждержавних і державних стандартів. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймаються до друку.

Анотації необхідно подавати українською, російською (два-три речення) й англійською (на одну сторінку) мовами разом із ключовими словами. Назву статті й відомості про автора (прізвище, ім'я та по батькові (повністю), науковий ступінь, вчене звання, посада, домашній і службовий номери телефонів) подають українською, російською та англійською мовами.

До рукопису додаються (на окремому аркуші) відомості про автора (або одного з авторів): місце роботи (служби), посада, поштова адреса, телефон, електронна адреса для листування та погодження деталей публікації, ORCID ID.

Статті, подані в журнал, друкуються в авторській редакції. За достовірність наведених фактів, цитат, статистичних даних та інших відомостей, а також відсутність у статті запозичених матеріалів без посилання на джерела **відповідає автор.**

Attention authors!

The journal «Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine» is the scientific edition of the Public organization «Penitentiary Association of Ukraine» and private institution «Scientific Institute of Public Law». According to the Decree of the Presidium of Higher attestation Commission of Ukraine «About increase of requirements for professional publications included in the lists of Higher Attestation Commission of Ukraine» dated January 15, 2003 № 7-05/1, in particular, **scientific articles must contain such necessary elements**: formulation of the problem in general and its connection with important scientific or practical tasks; analysis of recent researches and publications which initiated solving this problem, and in which based the author, the selection is not resolved before the general problem which is dedicated to the designated article; formulation of the objectives of article (setting tasks); description of main material of research with full justification of scientific results; conclusions from this study and prospects for further research in this direction.

The manuscript is represented together with its electronic copy. The volume of articles up to 15 pages of text on A4 size paper 1,5 interval, font 14-PT. It should not be overloaded with references (10–15). Electronic versions of figures and tables are submitted as separate files in A5 format. References in the text should be in square brackets, indicating page numbers of the corresponding source. For example: [1, p. 235] or [2, p. 8; 3, p. 45; 9, 20]. The list of used sources is represented at the end of the article in order of appearance of references in the text, according to international and state standards. Articles submitted with violation of these requirements will not be accepted for publication.

The abstract should be submitted in Ukrainian, Russian (two or three sentences), in English (one page) together with keywords. Title of the article and information about authors (surname, name and patronymic (fully), academic degree, academic title, position, home and office phone numbers) are represented in Ukrainian, Russian and English.

The manuscript is attached (on a separate sheet): information about the author (or authors): place of work (office), job title, postal address, telephone, e-mail address for correspondence and arrange publication, ORCID ID.

Articles submitted to the journal published in author's edition. For the reliability of facts, quotations, statistical data and other information, and the absence of the article borrowed materials without reference to the source author **is responsible**.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Ярмиш О. Н., Греченко В. А., ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ УРСРУ ЛИСТОПАДІ 1941 - СЕРЕДИНИ СІЧНЯ 1942 РОКІВ	5
Сокальська О. В., ІДЕЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРІДЕРІКА СКАРБКА ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ В'ЯЗНИЦЬ У КОРОЛІВСТВІ ПОЛЬСЬКОМУ	16

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. АГРАРНЕ ПРАВО. ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО. ПРИРОДО-РЕСУРСНЕ ПРАВО

Позняк Е. В., ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ГАРАНТІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ	34
Кухар О. В., НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ	44
Псутури Б. Д., ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА В УКРАЇНІ ТА ГРУЗІЇ	52

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Єфремов А. О., ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ	61
---	----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Каменський Д. В., ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА РОЗКРАДАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДОПОМОГИ: НОВЕЛА ВІТЧИЗНЯНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ ПІД ЧАС ВІЙНИ	70
Бабак М. А., ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИПРАВНИХ АРЕШТАНТСЬКИХ ВІДДІЛЕНЬ ЦИВІЛЬНОГО ВІДОМСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	83

**КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО.
МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО**

- Бакумов О.,**
ДОКТРИНАЛЬНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ЮРИДИЧНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ **95**

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

- Копча В. В., Копча Н. В.,**
СУДОВА СИСТЕМА В ДЕРЖАВІ, ЗАСНОВАНА НА ВЕРХОВЕНСТВІ
ПРАВА: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ КРИТЕРІЇ **106**
- Пирога І. С., Васильчук Л. Б.,**
МІЖНАРОДНІ ЗВИЧАЇ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА **119**

Трибуна молодого вченого

- Кривонос Д.,**
ІНДИКАТОРИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) МАЙНА, ОДЕРЖАНОГО
ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ЯК ОБ'ЄКТИВНИЙ ПРОЯВ ПРАВОПОРУШЕННЯ
ЗА СТ. 209 КК УКРАЇНИ **127**

CONTENT

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW. THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL STUDIES

- O. Yarmysh, V. Grechenko,**
ACTIVITIES OF THE POLICE OF THE USSR IN NOVEMBER 1941 –
MIDDLE OF JANUARY 1942 15

- O. Sokalska,**
IDEAS AND ACTIVITIES OF FRYDERYK SKARBEEK ON REFORMING
PRISONS IN THE CONGRESS KINGDOM OF POLAND 32

LAND LAW. AGRARIAN LAW. ENVIRONMENTAL LAW. NATURAL RESOURCES LAW

- E. Pozniak,**
ECOLOGICAL EDUCATION IN THE SYSTEM OF GUARANTEES OF
THE EFFECTIVENESS OF THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL AND
LEGAL CULTURE IN UKRAINE: MODERN DEVELOPMENT TRENDS IN
THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW 42

- O. Kukhar,**
NORMATIVE-LEGAL REGULATION OF WASTE MANAGEMENT IN
AGRICULTURE OF UKRAINE 50

- B. Psuturi,**
LEGAL REGULATION OF THE PRODUCTION OF ORGANIC CROP
PRODUCTION IN UKRAINE AND GEORGIA 60

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS. FINANCE LAW. INFORMATION LAW

- A. Yefremov,**
STATE TAX POLICY AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL
REGULATION: CONCEPT AND FEATURES 69

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY. CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

- D. Kamensky,**
LIABILITY FOR THEFT OF HUMANITARIAN AID: AMENDMENTS TO
THE DOMESTIC CRIMINAL LAW DURING WAR 81

- M. Babak,**
PECULIARITIES OF REGULATORY AND LEGAL REGULATION OF
CORRECTIONAL DETENTION CENTERS OF THE CIVIL DEPARTMENT
IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE 94

CONSTITUTIONAL LAW. MUNICIPAL LAW

- O. Bakumov,**
DOCTRINAL AND CONSTITUTIONAL PRINCIPLES OF THE
PHENOMENON OF LEGAL RESPONSIBILITY OF THE STATE **104**

INTERNATIONAL LAW

- V. Kopcha, N. Kopcha,**
THE JUDICIAL SYSTEM IN THE STATE, BASED ON THE RULE OF
LAW: INTERNATIONAL LEGAL CRITERIA **117**
- I. Piroga, L. Vasylchuk,**
INTERNATIONAL CUSTOMS IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW **126**

YOUNG SCIENTIST PLATFORM

- D. Kryvonos,**
INDICATORS OF MONEY LAUNDERING OF CRIME PROPERTY
AS AN OBJECTIVE MANIFESTATION OF AN OFFENSE ACCORDING TO
ART. 209 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE **134**

ЖУРНАЛ
JOURNAL

ВІСНИК ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ АСОЦІАЦІЇ
УКРАЇНИ № 3(21)/ 2022

BULLETIN OF THE PENITENTIARY
ASSOCIATION OF UKRAINE № 3(21)/ 2022

Матеріали подано в авторській редакції

Відповідальний за випуск

Сокальська О. В.

Дизайн обкладинки та верстання

Кандиба Т. П.

Технічний керівник

Кандиба Ю. А.

Надруковано з готових,
редагованих макетів
в друкарні

ФОП «Кандиба Т. П.»

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 5263
від 20.12.2016.

Підписано до друку 26.11.2022.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 16,05

Наклад. 120 прим.

Зам. № _____

м. Бровари
вул. Незалежності, 16
e-mail: dizl8@ukr.net
тел.: (067) 231-02-86
(099) 912-31-22
(099) 120-25-24